

ANNALES SCIENTIA POLITICA

ROČ. 3, Č. 2, 2014

ANNALES SCIENTIA POLITICA

Roč. 3, č. 2, 2014

Annales Scientia Politica, roč. 3, č. 2, 2014

Vedecký recenzovaný časopis vydávaný Inštitútom politológie
Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove

Inštitút politológie

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity
Ul. 17 novembra 1
080 78 Prešov
asp@unipo.sk
<http://www.unipo.sk/filozoficka-fakulta/ipol/asp>

Šéfredaktor:

Prof. PaedDr. Jaroslav VENCÁLEK, CSc.,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove

Redakčná rada:

Prof. Johann Pall ARNASON,
Fakulta humanitných štúdií Univerzity Karlovy, Praha (ČR)
Prof. PhDr. Ján KELLER, CSc.,
Fakulta sociálnych štúdií, Ostravská univerzita, Ostrava (ČR)
Prof. PhDr. Darina MALOVÁ, CSc.,
Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Bratislava
Prof. Jurij Olexandrovyč OSTAPEČ, kandidát politických nauk
Fakulta spoločenských vied, Užhorodská národná univerzita (Ukraine)
Prof. nadzw. dr. hab. Agnieszka PAWŁOWSKA,
Katedra politologii Uniwersytetu Rzeszowskiego (Poland)
Prof. Kathleen SCHERF, PhD.,
Thomson Rivers University, Kamloops (Canada)
Doc. PhDr. Nikolaj DEMJANČUK, CSc.,
Filozofická fakulta, Západočeská univerzita, Plzeň (ČR)
Doc. PhDr. Irina DUDINSKÁ, CSc.,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
Doc. PhDr. Vladislav DUDINSKÝ, PhD.,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
Doc. PhDr. Alexander DULEBA, CSc.,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
Doc. PhDr. Jaromír FEBER, CSc.,
VŠB, Technická univerzita Ostrava (Czech Republic)
Doc. PhDr. Gita GEREMEŠOVÁ, PhD.,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove
Doc. PhDr. Jelena PETRUCIJOVÁ, CSc.,
Fakulta sociálnych štúdií, Ostravská univerzita (Czech Republic)

Zodpovedný redaktor a web administrátor: Ing. Martin LAČNÝ, PhD.

Za obsah a jazykovú stránku príspevkov zodpovedajú jednotliví autori.

© Inštitút politológie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 2014.

ISSN 1339-0732

OBSAH

Slovo šéfredaktora	4
ŠTÚDIE:	
Ruský komunizmus a duch prvej svetovej vojny Michał BOHUN	5
Становлення національної ідентичності населення Закарпаття в кінці XIX. - початку XX. ст. Іван СТЯПКО	12
Legislatívna modlitba ako súčasť ústavného systému USA Gilbert FUTÓ	20
Biskup P. P. Gojdič a ochrana gréckokatolíckeho školstva v období Slovenskej republiky (1939 – 1945) Gabriel SZÉKELY	27
ČLÁNKY:	
„Príbeh“ prvej svetovej vojny alebo „Svet včerajška“ v memoárovej próze Stefana Zweiga Gita GEREMEŠOVÁ	37
Кайзеровская Германия у истоков независимости Грузии Василий Анзорович ЧАЧАВА	42
O povahe tzv. ukrajinskej krízy Alexander DULEBA	48
Mapovanie diskurzu o spoločenskej zodpovednosti podnikov Martin LAČNÝ	54
RECENZIE:	
Nové trendy zodpovedného podnikania na Slovensku - recenzia vedeckej monografie G. Dubcovej Martin LAČNÝ	59
INFORMÁCIE A SPRÁVY:	
Prešovské politologické dni v znamení idey tolerance a intolerance Anna POLAČKOVÁ	62

SLOVO ŠÉFREDAKTORA

Vážení čtenáři,
přátelé časopisu *Annales Scientia Politica*,

v roce 2015 je naše redakce připravena vydat další dvě čísla čtvrtého ročníku tohoto elektronicky vycházejícího časopisu. V rámci vědecko-výzkumné, ale i výchovně vzdělávací práce jsme si plně vědomi dynamických změn ve vnímání reality světa, souvisejících s celkovým vývojem lidské civilizace na přelomu druhého a třetího tisíciletí. I náš vědecký časopis proto chce vytvořit prostor k prezentaci vašich pohledů na dynamiku těchto změn a důsledky z toho vyplývající pro rozvoj časoprostorových struktur v kontextu nej-různějších evolučních, funkčních a významových úrovní.

Vycházíme z poznatku, že vznik nových struktur je vždy ovlivněn minulostí, ale každý nápad pro novou změnu je inspirován vizí budoucnosti. Bohužel, současný nedostatek rozvojových vizí je propojen s širokou škálou politických, ekonomických, environmentálních, výchovně-vzdělávacích, sociálních, demografických, ale i mnoha dalších sfér lidského rozhodování. Máme-li svými vědeckými pracemi a odbornými studiemi přispět k vhodnějšímu uspořádání a demokratičtější správě vysoce integrovaných časoprostorových struktur, pak je zřejmé, že bychom měli věnovat výraznější pozornost procesům harmonie, souladu a vzájemného soužití dílčích částí těchto struktur s proměňujícími se celky. Proto se v novém vidění reality světa dostává do popředí pozornosti společenských věd studium procesů vzájemného ovlivňování, vzájemné adaptace a míry soudržnosti (koheze) časoprostorových struktur. Není náhodou, že i do strategických rozvojových materiálů Evropské unie se začí-

nají dostávat právě témata sociální a územní soudržnosti.

Před 600 lety byl dne 6. července upálen v Kostnici český reformátor církevního učení mistr Jan Hus. Před 500 lety se v Bratislavě střetli zplnomocněnci uherského a českého krále Vladislava II. Jagellonského, císaře Maximiliána I. a polského krále Zikmunda, aby připravili schůzku, na níž měla být podepsána smlouva o vzájemném nástupnictví Jagellonců a Habsburků. Před 300 lety byl na území dnešního Slovenska vydán zákaz stěhování poddaných bez písemného souhlasu zeměpána. Před 200 lety zřídil v Prešově František I. biskupství řecko-katolické církve. A konečně před 100 lety vedl Milan Rastislav Štefánik jednání v Paříži s Edvardem Benešem, což bývá považováno za počátek jeho politické mise na čele národně osvobozenec-kého boje Čechů a Slováků v zahraničí v období 1. světové války.

Léta 1914–1918 vedla nejen k přepsání mapy Evropy, ale v dějinách evropského kontinentu ke vzniku zcela nové reality mající za následek kardinální změny právě v sociální a územní soudržnosti evropských prostorových struktur. Na pozadí všech uvedených světových událostí tak chceme vytvořit autorský prostor k Vaší prezentaci, ať již historických či novodobých událostí, k prohloubení znalostí týkajících se evoluce sociálních a územních kohezí, zejména pak ve středo-evropském prostoru.

Jaroslav Vencálek
šéfredaktor

RUSKÝ KOMUNIZMUS A DUCH PRVEJ SVETOVEJ VOJNY

MICHAŁ BOHUN

Instytut Filozofii
Wydział Filozoficzny
Uniwersytet Jagielloński
Email: michal.bohun@uj.edu.pl

Abstract:

In this study, the author aims his attention to relatively intricate but frequently described era of the First World War and communist revolution in Russia. In regard to unclear character of available terms, the text provides reflection on hidden nature of the Russian communism and its more or less immediate causes. Author points to the connection between First World War as a modern war and Russian communism, its essence and characteristic features. The question of relation between Russian communism and modern war is examined through the prism of ideas of two great Russian philosophers of "The Silver Age" who were immediate witnesses of war as well as of revolution: Fedor Stepun and Evgenij Trubeckoj.

Key words:

Russian philosophy, the First World War, communism, terror, violence.

Pýtať sa na zdroje ruského komunizmu je náročné a nejednoznačné minimálne preto, že pojmy, ktoré sú v tomto diskurze používané sú nejednoznačné. Tak podstatné meno „komunizmus“ a „zdroje“, ako aj – a možno ešte výraznejšie – prídavné meno „ruský“ si žiadajú definície a interpretácie, ktoré by mohli vyplniť jeden príspevok či dizertáciu. Ale to, čo predstavuje výzvu a prekážku, môže zároveň rozšíriť horizont vedeckého bádania a hĺbku jeho spracovania. Prílišné snahy o pojmovú presnosť, ktoré sú badateľné v spoločenských a humanitných vedách často vedú k náhlým a zjednodušeným záverom. Slovo „zdroj“

nám sugeruje, že otázka sa týka predovšetkým historickej genézy ruského komunizmu a tiež bezprostredných príčin štátneho prevratu, ktorý uskutočnili bolševici na jeseň roku 1917, že sa týka ich víťazstva v občianskej vojne a tiež zrodenia prvého štátneho útvaru, ktorý sa považoval za komunistický. Vzhľadom na nevyjasnenosť pojmov, ktoré máme k dispozícii, by som ponúkol zamyslenie nad skrytou podstatou ruského komunizmu, a takýmto spôsobom by som odsunul do úzadia problematiku jeho viac či menej bezprostredných príčin.

Klást' si otázky o prvej svetovej vojne a ruskom komunizme je porovnateľné s vykopávaním otvorených dverí. Po prvé, nie je novinkou, že vojna a revolúcia sú javy, ktoré v dejinách vystupujú ruka v ruku. Vojny predchádzali revolúcie (to je *casus* Anglicka 17. storočia, Ruska 1917 roku, či o rok neskôr Nemecka), alebo boli ich následkom (ako v prípade Veľkej francúzskej revolúcie), či sú identické s revolúciou (ako v prípade Spojených štátov amerických, kde sa revolúcia spojila s vojnou o nezávislosť). Po druhé, ak zájdeme ešte hlbšie do dejín, tým čo spája vojnu a revolúciu je násilie ako taký spôsob konania, ktorý určuje ich vnútornú podstatu.¹ Po tretie, vzťah medzi ruskou revolúciou, triumfom bolševikov, pokusom o zrealizovanie komunistickej utópie a prvou svetovou vojnou je vecou jasnou, neodškriepiteľnou a historickými vedami dokonale opísanou, a to tak z perspektívy politickej a vojenskej histórie, ako aj z pohľadu dejín myslenia a ideológií. Postačí iba jeden, no exemplárny príklad.

¹ Pozri Arendt, H.: *O rewolucji*, Kraków: Wydawnictwo X 1991, s. 9-18.

Počínajúc od brožúry *Socializmus a vojna* (*Socjalizm a wojna*) (1915), prinajmenšom po *Aprílovej tézy* (*Tezy kwietniowe*) (a pomedzi to sa do popredia dostáva *Imperializmus ako najvyššie štádium kapitalizmu* (*Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu* z roku 1917) sa táto téma stáva ústredným predmetom teoretického záujmu a praktických aktivít Lenina.² Problém je však ešte hlbší a práve vzhľadom na túto jeho povahu sa stáva predmetom tejto práce. Pýtajúc sa na prvú svetovú vojnu a ruský komunizmus, chcel by som poukázať na tieto dve udalosti ako na nerozdeliteľne spojené erupcie novodobých dejín, ktoré v zásadnej miere ovplyvnili formovanie 20. storočia a vplyv majú v rôznych formách dodnes. Prvenstvo tu však patrí vojne. Názor, ktorý by som tu chcel za pomoci koncepcií ruských filozofov rozpracovať hlása, že revolúcia a boľševizmus predstavovali buď pokračovanie, alebo kópiu javov, ktoré prostredníctvom svetovej vojny inaugurovali európsku modernu. Pohľad, ktorý ponúkam predstavuje špecifickú historicko-filozofickú glosu kľúčovej tézy *Minulosti jednej ilúzie* (*Historii pewnego złudzenia*), ktorá vzišla z pera Francoisa Fureta: „Prvá svetová vojna je pre dejiny 20. storočia maternicou takisto ako Francúzska revolúcia pre 19. storočie. Udalosti a hnutia, ktoré stáli pri vzniku troch „tyranií“ (...) vzišli priamo z nej. Chronológia o tom hovorí svoje, pretože Lenin sa chopil moci roku 1917, Mussolini roku 1922, Hitler roku 1923 stroskotal a uspel o desať rokov neskôr. Na základe chronológie môžeme predpokladať dobový súzvuk medzi vášňami, ktoré prebudili tieto nové režimy – ktoré z politickej mobilizácie bývalých vojakov urobili hybnú silu výlučnej nadvlády jedinej strany. (...) Deti vojny, boľševizmus a fašizmus, majú z vojny všetko, čo je v nich elementárne. Prenášajú do politiky to, čo sa naučili v zákopoch: návyk násilia, primitívne krajné vášne, podrobenosť jednotlivca kolektívu a napokon zatrpknutosť zo zbytočných alebo zradených obetí“³ (Furet, 1996, s. 210 – 213).

Vzťah medzi ruským komunizmom a modernou vojnou by som chcel načrtnúť ako problém cez prizmu ideí dvoch výnimočných ruských filozofov „strieborného veku“, bezprostredných svedkov vojny i revolúcie: Fiodora Stepuna (1884 – 1965) a Jevgenija Trubeckého (1863 – 1920).

Ich názory stoja za pozornosť z viacerých dôvodov, z ktorých uvediem len dva. Po prvé, obaja stoja na okraji študijného záujmu o ruské myslenie. Stoja akoby

v tieni svojich súčasníkov, ako napríklad Nikolaja Berďajeva, Sergeja Bulgakova či Leva Šestova, ktorí si získali svetové uznanie a ich diela sa dočkali mnohých spracovaní, a čo je ešte dôležitejšie, dočkali sa prekladov. O to hodnotnejšie je priblíženie mysliteľov, ktorých názory sú dôležité a poučné, hoci nie tak intenzívne skúmané bádateľmi a historikmi. Tak Trubeckoj, ako aj Stepun boli mimoriadne vplyvnými mysliteľmi svojej doby, boli účastníkmi v tých najzásadnejších filozofických sporoch predrevolučného Ruska. Stepun, ktorý emigroval z vlasti zachvátenej boľševikmi, sa stal veľvyslancom nezávislej intelektuálnej kultúry v Nemecku, prednášal v Lipsku a Mníchove. Po druhé, pre oboch téma vojny a revolúcie nebola len predmetom teoretických úvah či publicistických špekulácií. Neboli len pozorovateľmi týchto udalostí, ale ich aktívnymi účastníkmi. Stojí za to uviesť niekoľko faktov. Stepun, to nie len filozof-kantovec študent Wilhelma Windelbanda a Emila Laska, spoluzakladateľ časopisu *Logos* a redaktor jeho ruskej edície. Bol rotným a neskôr poručikom 12. Sibírskej delostreleckej brigády, bojoval okrem iného aj v poľských Beskydách. Po vypuknutí februárovej revolúcie bol zvolený za zástupcu južno-západného frontu do Rady robotníckych a vojenských delegátov. V dočasnej vláde zastával post šéfa Politického oddelenia na Ministerstve vojny, ktoré viedol kedysi slávny terorista a budúci anti-boľševický povstalec a zároveň zaujímavý modernistický spisovateľ Boris Savinkov. Jevgenij Trubeckoj, to nie je len vplyvný filozof práva a náboženský mysliteľ, ale tiež jeden zo zakladateľov Strany konštitučných demokratov, dvojnásobný člen Štátnej dумы a svetský člen Soboru ruských cirkví. V roku 1918, keď sa snažil zachrániť pred uväznením, sa vydal na juh Ruska, kde sa pripojil k dobrovoľníckej armáde generála Antona Denikina. Jeho posledné práce boli pokusom vysvetliť zmysel dejín a ľudského života konfrontovaného s takými udalosťami ako vojna či revolúcia, ktoré sa javili na každom kroku ako negácia poriadku Božieho stvorenia. Okrem hľadania tohto strateného poriadku sa tiež snažil sformulovať politické a morálne východiská pre pokračovanie boja s boľševizmom.

Stepun, ako sa „patrílo“ na filozofa, ktorý získal vzdelanie na univerzite v Heidelbergu, sa snažil vytvoriť jasný pojmový a kategoriálny aparát, ktorý mal poslúžiť pre zachytenie hlavných javov ruského komunizmu. Ako kantovec zo školy Windelbanda, Laska a nepriamo aj Heinricha Rickerta, nepodliehal jednostrannému analyticko-sémantickému uchopeniu problematiky, ale v bežne používaných pojmoch sa snažil odkryť duchovný rozmer, ktorý dával zmysel a hodnotu historickým udalostiam. Jeho východiskovou pozíciou bolo uvedomenie si problematikosti takých pojmov ako komunizmus, boľševizmus či leninizmus, prostredníctvom ktorých boli a sú charakterizované historické procesy v Rusku, a tiež ich ideolo-

² K tejto téme formuluje znamenité postrehy Beryl Williams vo svojej biografii vodcu Októbra. Pozri Williams, B.: *Lenin*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2002, s. 60-121.

³ Poznámka prekladateľa: V prípade myšlienok Francoisa Fureta som využil slovenský preklad tohto diela, ktorý vyhotovili Jarmila Le Tohic, Jana Šmelková, Peter Solivajs (Furet, 2000, s. 203 – 206).

gické východiská. Existencia množstva nejednoznačných pojmov, ktorých designáty je náročné presne sformulovať, si vyžaduje prinajmenšom ich rámcové vymedzenie, ohraničenie. To, čo ponúkol vo svojej tvorbe Stepun, je možné chápať ako pokus zachytiť dynamické vzťahy medzi pojmami, nie však ako snahu o ich presnú definíciu. Tá sa Stepunovi javí ako nerealizovateľné zadanie.

Najstručnejšie priblíženie Stepunovej koncepcie je možné formulovať nasledovne: komunizmus – je najradikálnejší smer marxistického socializmu; leninizmus – je ruskou obdobou komunistickej ideológie; boľševizmus – nie je ideológia, ani taktika, ale „živel ruskej duše“, ktorý v roku 1917 odpovedal na komunistickú propagandu Lenina. Možno to taktiež chápať ako sled udalostí generovaných touto odpoveďou (Stiepun, 2000a). Podmienkou tejto odpovede bola svetová vojna, ktorá viedla k zásadným premenám nielen v rámci komunistickej ideológie, ale predovšetkým v zmýšľaní širokých mas obyvatelstva. Najdôležitejším sa však zdá byť to, že už tu sa objavuje určité ideologické napätie, ktoré je pre ruský komunizmus príznačné. V osobe Lenina sa racionalisticko-osvietenecká koncepcia Marxa zrazila s temnými príznakmi ruského národa. Komunizmus bol totiž, minimálne v ponímaní Marxa, internacionálnou a racionalistickou ideológiou. Boľševizmus má však výlučne národný charakter, je vyjadrením deštruktívnych vášní Rusov, ktoré sa rozburácali počas troch rokov svetovej vojny.

Z časovej perspektívy budúcich udalostí Stepun tvrdil, že paneurópska vojna a revolúcie, ktoré boli jej výsledkom, predstavovali niečo nevyhnutné. Bol presvedčený, že už od roku 1789 v Európe naberala na sile výlučne len jedna politická tradícia, ktorú je potrebné nazvať (hoci to znie ako oxymoron) tradíciou revolučnou (Stiepun, 2000b). Filozof poznamenal, že už niekoľko rokov pred osudným júlom 1914 všetci ľudia, ktorí mali politické povedomie žili akoby v tieni vulkánu, žili bez pocitu bezpečia, bez viery v zmysel ďalekosiahlych plánov a prognóz. Pre filozofa-delostrelca bol pokus o mobilizáciu a vojenské manévry v roku 1912 tým, čo na horizonte zjavilo príznak vojny, ktorá následne zrodila revolúciu (Stiepun, 2000b). Čakalo sa na výbuch, ktorý prinesie úplnú premenu sveta. Skôr než nastal, všetci počítali s tým, že pôjde o zmenu k lepšiemu. To čiastočne vysvetľuje nálady plné patrioticko-eufórie, ktoré boli charakteristické pre všetky krajiny začleňujúce sa do vojny na prelome júla a augusta. Rátalo sa s tým, že skončí skôr „než lístie opadne zo stromov“ – ako to prezentoval mimoriadne populárny slogan tej doby. Sumarizujúc, panovalo presvedčenie, že vojna je nevyhnutným a očistným historickým interlúdiom, ktoré je nevyhnutné pre zrodenie nového, lepšieho sveta. Avšak realita vojny sa ukázala byť úplne inou. Pre väčšinu jej účastníkov a pozorovateľov priniesla neočakávané dôsledky. Ste-

pun sa túto skúsenosť snažil opísať a vyjasniť vo svojich listoch z prvej línie a z vojenskej nemocnice.⁴ Jeho myšlienky a pocity v plnej miere vyjadrovali charakteristickú skúsenosť celej *lost generation* všetkých bojujúcich krajín. Vojna, ktorá doposiaľ predstavovala súperenie medzi ľuďmi, ktorí dodržiavali reguly, medzinárodné právo a kódex cti, sa zmenila na boj strojov a vojenských priemyslov. Hrdinstvo bolo potlačené palebnou silou, osobná chrabrosť a patriotizmus zasa potlačené slepou disciplínou a negáciou ľudskosti tak nepriateľa, ako aj všetkých vlastných. Vojna, ktorá bola dovtedy záležitosťou špeciálnych síl, elít, sa stala ponorou povinnosťou pre všetky národy, ktoré boli povolané, používajúc pojem pochádzajúci od iného účastníka veľkej vojny, Ernsta Jüngera, do „totálnej mobilizácie“. Nič nemohlo ostať mimo jej zničujúceho vplyvu. Militarizácia postihla všetky sféry života, určovala obsah ľudského myslenia a konania. Rozdelenie na fronty a tyly, armádu a civilistov bolo zrušené a tvrdou realitou sa stala túžba z čias francúzskej revolúcie a napoleonských kampaní na tému „národa v zbrani“.

Práve takéto javy rozhodli, že ruský komunizmus chápaný ako cieľ a politický obsah revolúcie, ktorej vypuknutie inicioval Lenin a jeho prívrženci, nabral militantný charakter. Názor Stepuna bol jednoznačný: práve vojna umožnila „triumf boľševikov nad Ruskom“. Napísal: „Veľkú úlohu v tomto víťazstve zohrala tiež vojna, tak blízka ruskému psychickému živlu svojou náboženskou hĺbkou, ako aj temným barbarstvom“ (Stiepun, 2000a, s. 335).

Lakonická „diagnóza“ filozofa poukazuje na niekoľko zásadných skutočností, ktoré vyjadrujú charakter komunizmu, modernej vojny a túžob ruskej duše. Barbarstvo sa ukazuje v nimbe náboženského povznesenia. Fanatické oddanie sa veci je akoby jediným prostriedkom úspešného konania. Zasa podriadenie sa nadindividuálnym živlom je možné považovať za individuálnu aj skupinovú úlohu. Základným prvkom, ktorý je na tomto mieste potrebné zdôrazniť, je násilie. Nejde tu výlučne len o nástroj, pomocou ktorého sa boľševici dostali k moci a udržali si ju. Pre nich nie je násilie len metódou uskutočnenia komunistickej utópie, ale aj jej zásadným obsahom. Dialektika, ktorá bola určujúca pri formulovaní ideologického obsahu ich doktríny, sa prinavracala k jednej z myšlienok Herakleita, ktorý tvrdil, že svár je otcom všetkého. Referujúc v súčasnejšom zmysle, jedine vďaka nekonečnému bo-

⁴ Pozri Stiepun, F.: *Iz pisem paproszczyka-artillerista*. Tomsk: Izdatetstvo Wolodej 2000. Prvé fragmenty tejto zbierky sa objavili vďaka intenzívnemu naliehaniu a snahe Michaila Geršenzona v roku 1916 v časopise *Severnyje zapiski* pod pseudonymom N. Lugin. V knižnej podobe boli tieto listy doplnené o korešpondenciu z rokov 1916-1917 a boli publikované v Moskve v roku 1918, spoločne s poznámkami Borisa Savinkova, ktorý sa ukryl za pseudonym V. Ropšin.

ju protichodných elementov skutočnosť nadobúda a zachováva svoju jednotu, ktorá je zrkadlením ľudského vedomia.

Ruský komunizmus kladie dôraz na permanentnú vojnu, hoci je ukrytý za vidinou mieru a poriadku. V Breste odstupuje zo svetovej vojny, proklamuje občiansku vojnu, aby ju následne prerodil na vojnu proti celému svetu. Nakoniec, iné východisko neexistuje. Ak sa má uskutočniť, tak len ako odraz revolúcie, ktorý vznieti Západ svojou agresivitou. To bol zámer, ktorý bolševici odvodili z úvodu k prvému ruskému vydaniu *Komunistického manifestu* Marxa a Engelsa a ktorý Lenin kodifikoval v podobe doktríny revolučnej „iskry.“

Pre Stepuna je ruský komunizmus odrodilým dieťaťom svojej doby, ktorú charakterizuje militarizácia politického vedomia, a to tak v prípade ľavice ako aj pravice (Stiepun, 2000a). Genéza násilia a teroru, ako písal filozof, predstavuje komunistický boj či vzdor proti dejinám. Ide o nesúhlas so svetom, ktorý sa dostáva mimo rámce ideálnych vzorov a spoločnosť sa nepoddáva postupom technologického inžinierstva. Násilie páchané na jednotlivcov, teror celých spoločenských tried a národov (v bolševickej mytológii nazývaných triednymi nepriateľmi), to sú len prejavy teroru vo vzťahu ku skutočnosti, ktorá nie je v súlade s utopickými vzorcami (Stiepun, 2000a). Svetová vojna poskytla len prostriedky, ktoré je potrebné používať. Nie je dôležité hľadať prívržencov v procese demokratickej voľby, dokonca ani persuzívnu svetonázorovú argumentáciu, ktorá by bola vedecká a zodpovedala by dejinnej nevyhnutnosti, je to čisté násilie a zastráňovanie, ktoré sa javia ako prostriedky spoločenskej zmeny. Bolševici priviedli k životu najdôležitejšiu zo všetkých právd, ktoré sa objavili počas Prvej svetovej vojny. Najlapidárnejšie ju sformuloval vo svojej výpovedi už spomínaný Jünger: „Je možné vzoprieť sa pocitom srdca a duchovným princípom, zatiaľ čo existuje predmet, ktorému sa vzoprieť nedá – tým predmetom je automatická puška“ (Jünger, 1999, s. 500).

Iným z aspektov ruského komunizmu, na ktorý dával Stepun dôraz, bola špecifická dialektika idey mieru. Pojem dialektika používam na tomto mieste v osobitom, bolševikom vlastnom zmysle. Tento pojem maskuje arbitrárnu svojvôľu postupovať v nesúlade s komunistickým a ešte zásadnejšie marxistickým kánonom. Po februárovej revolúcii si bolševici privlastnili a zmonopolizovali heslo mieru. Avšak ani náhodou im nešlo o ukončenie vojenských operácií a potlačenie násilností, lež o nasmerovanie ničivého živlu vojny inam. Na samom počiatku proti starému Rusku. Pacifizmus bol jednoducho defetizmom, ktorý mal priviesť najprv k úpadku cárskej autokracie, následne Dočasnej vlády a neskôr aj náročne sa formujúcej ruskej republiky. Ďalšie heslo, heslo „mieru bez anexií a kontribúcií“, ktorým bolševici konzekventne šermovali od roku

1914, malo slúžiť na oslabenie nepriateľských buržoáznych mocností, a vďaka tomu tiež k rozšíreniu sféry vplyvu a vznieteniu revolučných plameňov na celom kontinente. Zákopy západného frontu boli plné ochabnutých a čoraz častejšie sa búriacich vojakov. Zákopy mali byť kanálmi, ktorými mal komunizmus *à la russe* prenikať do Európy. A možno aj do celého sveta, veď predsa na západe bojovali Američania, Austrálčania, Novozélandčania, Alžírčiaci, Senegalčania, Indovia, Nepálčiaci, Sikhovia ... Stepun v tomto kontexte písal o „démonickej religióznosti idey mieru“. Vysvetľoval, že v ústach bolševikov slovo „mier“ označovalo v skutočnosti vojnu proti európskemu imperializmu, ktorej zámerom bolo šírenie revolúcie pod heslom oslobodenia koloniálnych národov Ázie a Afriky (Stiepun, 2000b). Pod heslami internacionalizmu a pacifizmu bol pripravovaný konflikt na globálnej úrovni. Je vhodné podotknúť, že takýto postup bol následne súčasťou kánonu všetkých komunistických vodcov Kremľa.

Ruský filozof taktiež vnímal fenomén vojny a revolúcie ako erupciu moderny v etickom a estetickom rozmere. Stepun poukázal na rad elementov, ktoré spájajú bolševickú revolúciu – a ešte predtým svetovú vojnu – s hrozným charakterom moderného sveta. Najstručnejšie povedané, je to svet, ktorý prorocky predstavilo umenie futurizmu a kubizmu (Stepun, rovnako ako Berďajev, pozoroval v kubizme a futurizme vtelenie estetického a morálneho úpadku modernej doby). Ide tu tak o formu, ako aj o obsah a predovšetkým o morálny odkaz, ktorý v sebe nesie vízia človeka v umení dobovej avantgardy. Je vhodné priblížiť niekoľko atribútov moderny, ktoré si Stepun všimol, a to tak v umeleckých dielach, ako aj vo svete, ktorý ho obklopoval: depersonalizácia, degenerácia idey človeka ako bytosti stvorenej na obraz Boží, atomizácia a rozčleňovanie. Ľudská osoba sa buď utápa v mase, ktorej cieľom je koncentrácia všetkého pre spoločné konanie, alebo je rozdelená na skupiny neharmonicky usporiadaných častí; deštrukcia jazyka – objavenie sa neologizmov, ako aj jazykových experimentov futurizmu. Je to vyjadrenie snahy ovládnuť realitu jej premenovaním, či priamo snahou o kreovanie nového sveta, ktorý sa zrodí z nového slova; fascinácia chaosom, čiže idea permanentnej revolúcie, v ktorej sa chaos javí ako despoticke založený poriadok. Jedna z bolševických dogiem spočívala v tom, že každý môže byť každým. Lenin hlásal, že kuchárka môže byť ministrom, v tom istom duchu o niečo neskôr dadaisti prehlasovali, že riadiť môže každý; technika ako nová ikonografia a soteriológia. Svetová vojna prezentovala techniku nielen ako nástroj vojenských operácií, ale aj ako samostatnú silu, ktorá je schopná vytvoriť nový svet a nového človeka. Fascináciu technologickým majstrovstvom si v plnej miere osvojil ruský komunizmus, ktorý si z intenzívnej industrializácie učinil hlavný cieľ

a podmienku podrobenia si celého sveta. Stepun zdôrazňoval úlohu techniky tak v modernej vojne, ako aj v revolúcii. V drsných pancierových vozidlách a tankoch videl „hrdinov revolučných ulíc a súčasnej vojny“, ktorých plastická forma je v plnej zhode s gustom, lebo je len veľmi ťažké v tomto prípade hovoriť o nejakom kánone, kubistickej estetike (Stiepun, 2000b).

Nakoniec to, čo vyjadruje spoločnú podstatu modernej vojny a komunistickej revolúcie je násilie na úrovni, ktorá nemala doteraz obdobu a jednoduché ospravedlnenie páchania tohto násilia. Pre boľševikov, rovnako ako pre vojenských stratégov, ktorí posielajú na jatky milióny vojakov, je dôležitá jedine a výlučne technická účinnosť ich krokov. Efektivita za všetku cenu a amorálnosť predstavujú spoločnú osnovu vojny i komunizmu. To v mimoriadnej miere znepokojuje dôstojníka, ktorý sa z povinnosti a patriotizmu zúčastňuje vojny, no do posledných dôsledkov ju vníma ako zlo a smrteľný hriech (tým sa zásadne líši od propagandistov v tle). Vojna totiž predstavuje taký stav veci, kedy sa to, čo je morálne neprípustné a neakceptovateľné vo vzťahu medzi jednotlivcami začne akceptovať ako ospravedlniteľné a priam žiaduce v medzinárodných vzťahoch, či vo vzťahu medzi spoločenskými skupinami. Tak znie jedna z prvých reflexií dôstojníka pred jeho cestou na front: „Strašnejší ako smrť, ktorú rozosieva vojna v jej materiálnom rozmere, je život, ktorý rodí vojna vo vedomí skoro všetkých ľudí bez výnimky. Veľké svety úporného klamstva teraz rastú v hlavách všetkých a každého. To, čo je najhoršie, hriechne a páchnuce, v normálnom svedomí neprípustné pre medziľudské vzťahy, sa teraz stáva v medzinárodných vzťahoch správnym a spravodlivým, či dokonca priam hrdinským. Každá zo strán akoby stratila pamäť a odvrhne všetko, čo bolo veľké, stvorené génom a duchom druhej strany“ (Stiepun, 2000c, s. 5).

Nie je náročné všimnúť si, že vyššie uvedený motív morálnej repulzie v hypokríze a falši medzinárodných vzťahov, je blízky kritickému rozmeru koncepcie kresťanskej politiky Vladimíra Solovjova. Dodajme, že Solovjovovej filozofii venoval Stepun svoju dizertáciu, ktorú napísal v Heidelbergu. Solovjov nezavrhol vojnu ako takú, akceptoval ju ako nástroj, ktorý je síce ukrutný, no býva nevyhnutný pre vyriešenie problémov medzi národmi. Tie môžu prostredníctvom vojny dospieť k jednote, k všeľudskej spoločnosti. Avšak veľmi výrazne sa tento filozof staval proti amoralizmu. Podľa jeho slov, v medzinárodných vzťahoch vládne „machiavellizmus“ a „zvierací boj o život“. Diagnostikoval dramatický nepomer medzi morálkou jednotlivca, ktorá sa opiera o učenie Krista a praktickou bezbožnosťou, ba priam beštialitou, ktorá určuje konanie ľudských spoločností. Kresťanstvo dokázalo v človeku potlačiť túžbu po pomste a tým usporiadať životy jednotlivcov, dokonca kresťanský duch preniká

taktiež do vnútornej politiky štátov, ale na medzinárodnej úrovni sú vzťahy medzi národmi a štátmi stále na úrovni faktického pohanstva, ktoré pripúšťa všetky prostriedky pre uspokojenie „kolektívneho egoizmu“ v štáte. V oveľa väčšej miere takýto motív charakterizuje názory Jevgenija Trubeckého. Ten bol nielen priateľom a biografom autora *Ospravedlnenia dobra*, ale, podľa môjho názoru, aj najvýznamnejším, hoci nie nekritickým a neortodoxným, nasledovníkom Solovjova, predovšetkým jeho praktickej filozofie. Za jadro jeho úvah o vzťahu vojny a komunistickej revolúcie môžeme považovať rozpracovanie tézy, ktorá bola nedávno spomínaná.

Trubeckoj, rovnako ako Solovjov, bol presvedčený, že v medzinárodných vzťahoch vládne to isté právo krvavej vojny o prežitie, ktoré panuje aj v živočíšnej ríši. Každý národ stojí pred strašnou alternatívou – požiť iných alebo byť zožratý. Revolučný komunizmus rozširuje pôsobnosť tohto princípu na všetky sféry spoločenského života (Trubeckoj, 2000). V tomto zmysle predstavuje zásadný regres v morálnom a spoločenskom rozvoji ľudstva. Ešte kedysi skôr sa v niektorých krajinách podarilo zadržať „vojnu všetkých proti všetkým“, ktorá sa viedla výlučne na medzištátnej úrovni. Komunizmus ju však svojim princípom permanentnej vojny prenáša na vnútroštátnu úroveň. Najprv bojuje proti svojej politickej opozícii, potom proti nepriateľským spoločenským triedam a nakoniec proti vlastným občanom, ktorých udržiava v stálej neistote a strachu. Príčinu tohto stavu nachádzal vo svetovej vojne, ktorá počas niekoľkých rokov spôsobila spoločenský a morálny rozklad na masovej úrovni. V revolučnom Rusku dochádza k fatálnemu rozvoju „logiky svetovej vojny“ – celá spoločnosť sa nachádza vo vojnovom stave, rozpadajú sa spoločenské vzťahy, do záhuby sa rúti celé štátne zriadenie. A teda to, čo bolo negatívnou normou vo vzťahoch medzi štátmi – machiavellizmus, permanentný boj, len zriedka vedený prostredníctvom mierových prostriedkov, popretie morálneho práva – všetko je prenesené do vnútra štátu. Rozklad, ktorého najvýraznejším prejavom bola hekatomba rokov 1914-1918, postihol všetky sféry života v Rusku. Trubeckoj písal, vzťahujúc pritom túto charakteristiku na celú vojnovú Európu, ako aj na povojnové osudy vlasti: „Dnes je celý život bezbožný – tak súkromný, ako aj ten štátny; vo všetkých medziľudských vzťahoch panuje ten istý kódex – kódex bezohľadného a konzekventného kanibalizmu“ (Trubeckoj, 2000, s. 261).

Revolúcia je vždy a všade – ako to zdôrazňovalo toto knieža a filozof – potomkom vojny. Teda ani prípad ruského komunizmu tu nie je výnimkou. No príklad Ruska je poučný. Boľševický prevrat je modelovým príkladom vojenskej revolúcie, vzbury soldatesky, čo je možné v podmienkach demokratizácie vojny. V Rusku ukázala svoje tragické následky koncepcia modernej

vojny, ktorá bola vedená „národom v zbrani“. Povinná vojenská služba zaangažovala do vojny celý národ. Za pomoci pacifistických hesiel využili bolševici túto rozsiahlu militarizáciu pre rozpútanie občianskej vojny proti starému Rusku. Jedným slovom, nástroj vytvorený moderným militarizovaným štátom sa obrátil proti nemu (Trubieckoj, 2000).

Na inom mieste Trubieckoj sugestívne vysvetľoval svoju myšlienku: „Vojna spálila všetko, zničila štátnosť aj spoločenský život (...). Meč štátu, ktorý vypadol z jeho rúk, bol pozdvižený proti nemu; národ vyzbrojený samotným štátom sa stal najväčším ohrozením jeho existencie“ (Trubieckoj, 2000, s. 262).

Štát, ktorý prinútil značnú časť poddanskej populácie mužského pohlavia vstúpiť do krvavej vojny, vypestoval disciplinovanú, násilnícku a všetkých morálnych zábran pozbavenú skupinu, ktorá bez zaváhania vyvolala občiansku vojnu a na vládne miesta vyniesla obrátnych manipulátorov. Ich vláda, čo nie je náročné predvídať, bude založená na bezohľadnom terore, na vykonštruovanom trestaní, na potláčaní všetkých ľudských či Bohom daných hodnôt. Do úvahy prichádza len disciplína, masová mobilizácia, nútené obetovanie sa pre moderného Leviatana. Sila a krutosť budú spájať novú hierarchiu hodnôt. Presne takýmto smerom, ktorý určili bolševici, sa vydali aj talianski fašisti, nemeckí nacisti a veľa iných politických hnutí medzivojnovej Európy.

Bolševizmus bol zrodený z ducha moderného vojenského štátu, ktorý sa podľa Trubieckého rozšíril pred Prvou svetovou vojnou v Európe. Existovali dve podmienky úspechu ruských komunistov. Prvou bola technológia, bez ktorej by bolševizmus nebol mysliteľný. Ruský komunizmus totiž predstavuje syntézu techniky a sociálneho inžinierstva. Fascinácia technologickou modernizáciou podľa amerického vzoru, intenzifikovaná manipuláciou sociálneho inžinierstva, dosahuje dovtedy nevídané rozmery. Manipulačné inštrumentárium je bohaté a otestované počas vojny – od propagandy a persuazívnej argumentácie po masový teror a genocídu. Druhá z podmienok je síce subtilnejšia, no o to nebezpečnejšia. Trubieckoj mal na mysli pokúšenie a hriech, ktoré sú zakorenené v každej štátnej inštitúcii. Ruský filozof pranieroval machiavellistickú morálku moderného štátu, ktorý za každú cenu túžil podriaďiť všetko a všetkých svojim záujmom. Morálka, ktorá hlása „všetko pre dobro štátu“ je „morálkou vojny“ – konkludovalo knieža (Trubieckoj, 2000).

U Trubieckého je výrazne prítomné presvedčenie, že tak nevyhnutné podmienky pre triumf bolševikov, ako aj podstata ruského komunizmu, sú úzko naviazané na charakter modernej vojny. Tú charakterizuje totalita a intenzívna militarizácia celého politického života. Svetová vojna si vyžiadala obeť, ktoré boli nepredstaviteľné v predošlých konfliktoch. Dokonca aj tie vojny, ktoré trvali oveľa dlhšie, nezaangažovali do vojny celú

spoločnosť. To je prvý zásadný fenomén, ktorý spája komunizmus a modernú vojnu: všeobecná mobilizácia, zrušenie rozdielu medzi frontom a tylom, pretvorenie obyvateľstva na armádu. Militarizácia celého národa v dôsledku vojny nielenže prispela k úspechom bolševikov, ale na desaťročia určila charakter komunistického štátu. Druhý fenomén, na ktorý je potrebné obrátiť pozornosť, je spojený s utopickým potenciálom komunizmu. Národy a predovšetkým ruský národ – ako to s trpkosťou tvrdil filozof – nezniesli skúsenosť modernej vojny. Po rokoch plných obetí a nadľudskej oddanosti, spoločnosť podľahla demoralizácii, čo umožnilo víťazstvo materializmu a komunistickému „kolektívnemu egoizmu“, ktorý pred všetkými vytváral idylické vyhliadky egalitarizmu a sýtosti: „Keď národy prelievajú krv, sladká vidina socialistického raja môže predstavovať neodolateľné pokušenie“ (Trubieckoj, 2000, s. 270).

Atrofia duchovných hodnôt, materializmus, znevažovanie iných a túžba po blahobyte za každú cenu – to sú choroby, ktoré priviedli k tomu, že „v kritickom dejinnom momente ľudia vymenili vlast' za triedny záujem“. Milióny mužov vycvičených na zabíjanie, ktorí boli zvyknutí zabíjať v mene hypotetického národného záujmu, otočili svoju deštruktívnu silu proti štátu, ktorý ich bez rozmyslu posielal na smrť. Po rokoch buržoáznej bezstarostnosti a nečinnosti pripomenula vojna, na jednej strane, také hodnoty ako česť, odvaha, oddanosť, láska k vlasti... Na druhej strane, zobudila v človeku beštii, uvoľnila a vznietila satanskú silu zla, ktorá bola v čase mieru pacifikovaná strachom z vojny. Vojenský rozklad postihol rovnako štátne mocenské štruktúry, ako aj morálne princípy jednotlivcov, ktorí tvorili armádne masy. Práve to využili bolševici keď sa odvolávali na heslá plné mieru, na heslá sľubujúce uspokojenie základných potrieb, ktoré sa z „frontovej perspektívy“ javili ako najvyššie hodnoty. Bolo to o to účinnejšie, že vojaci, ktorí niesli veľké straty v zákopoch, mali neustále pred očami „raj“ povalačov, boháčov a špekulantov. Bolševici im tento raj sľúbili, no zároveň svojimi deklaráciami nevyhnutnej potreby mieru na fronte začali vojnu vo vnútri krajiny.

Záver autora *Zmyslu života* bol jednoznačný. Aj napriek falošnému pacifizmu predstavuje vojna podstatu a dušu bolševizmu. Lenin a jeho stranícka klika (ako písala o bolševikoch Rosa Luxemburgová) akceptujú a v politike využívajú všetky heslá, v mene ktorých bola vyvolaná vojna. Ale za týmito sloganmi nastupuje prax a tvrdá skutočnosť: rekvizície, kontribúcie, branie rukojemníkov, anexie. Podľa Trubieckého, skoro všetky pojmy z bolševického vnútropolitického slovníka boli zapožičané z nemeckej vojenskej praxe (Trubieckoj, 2000). Vo svojej podstate ruský komunizmus vlastne nemá iný program okrem vojenského. Bojuje buď so skutočným alebo vymysleným triednym nepriateľom, so špekulantmi, sabotérmi, kapitalistickými agentmi...

V boji za náležité zaopatrenie vypovedá reálnu vojnu roľníctvu a morí hladom celé dediny. Bojuje s inými národmi, jednak s tými, ktoré obývajú sovietske impérium, ako aj s tými, ktoré sa nachádzajú v jeho bezprostrednej blízkosti a tvoria sféru vplyvov komunistickej vlády. Trubeckoj predvídal tieto udalosti. Tvrdil, že komunizmus je výbojným hnutím, ktoré má svetové aspirácie a všeobecný vojnový konflikt preň predstavuje bytostnú potrebu. Komunizmus je svetový, čo znamená, že buď bude mať globálny charakter, alebo nebude existovať vôbec. Pre zotrvanie v Rusku musí nevyhnutne prežiť na celom zemskom povrchu. A k tomu vedie len jedna cesta – svetová vojna, resp. prenesenie občianskej vojny do všetkých krajín sveta. Takýto je osud boľševizmu – byť ohniskom svetového požiaru, vyvolať nový všeobecný vojnový konflikt (Trubeckoj, 2000).

Trubeckého vízia sa zdá byť presná a zrozumiteľná. Ruská revolúcia sa zrodila zo skúsenosti prvej svetovej vojny. Bola to revolúcia v najužšom zmysle latinského slovo tvorného základu tohto slova, teda návrat realizovaný prostredníctvom obratu. Avšak boľševici „obrátili vojnu frontom dovnútra“ (Trubeckoj, 2000, s. 551 – 552). Ich skutočným zámerom bude však ďalší obrat, ktorý bude predstavovať návrat k svetovej vojne. Ide im o revolúciu prostredníctvom občianskej vojny na celej planéte.

Predpovede ruského filozofa sa ukázali ako presné. V závere by som chcel zdôrazniť dva aspekty jeho úvah o vojenskej povahe ruského komunizmu. Prvým, prísne historickým, je realita prvej fázy boľševickej vlády v Rusku, ktorá nie náhodou niesla názov vojenský komunizmus. Ide tu predovšetkým o rozsiahly plán Lenina a Trockého – snaha pretaviť ruskú revolúciu v revolúciu európsku a svetovú.

Druhý aspekt má ideologický charakter. Zdroj víťazstva a vlády boľševizmu sa javí ako jeho tvrdá, no starostlivo ukrývaná podstata. Ruský komunizmus

predstavoval spojenie šľachetného cieľa s bezohľadnou technikou získania a udržania moci. Na jednej strane, večná túžba humánne usporiadať náš život, či dokonca – ako povedal mladý Marx – „vrátiť človeka k sebe samému“. Na strane druhej zasa neľudské praktiky: akceptovanie všetkých prostriedkov v boji za konečný cieľ; teror, ktorý má vytvoriť dokonalú spoločnosť; eliminácia celých národností ... Leninský komunizmus – doktrína amorfná ako žiadna iná – mal len jednu axiómu, len jednu istotu, istotu neľútostnej a permanentnej vojny. V tom zmysle vyrastal z ducha modernej vojny.

Preklad: Ondrej Marchevský

Literatúra:

- ARENDDT, H.: *O rewolucji*. Kraków: Wydawnictwo X 1991.
- FURET, F.: *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej w XX wieku*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen 1996.
- FURET, F.: *Minulost' jednej ilúzie*. Bratislava: Agora 2000.
- JÜNGER, E.: *Robotnik. Władztwo i forma bytu*. In: KUNICKI, W. (ed.): *Rewolucja konserwatywna w Niemczech*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1999.
- STIEPUN, F. A.: *Soczinienija*. Moskwa: Rosspen 2000a.
- STIEPUN, F. A.: *Bywszeje i niesbywszejesja*. Sankt-Pietierburg: Aleteia 2000b.
- STIEPUN, F. A.: *Iz pisem paproszczyka-artillerista*. Tomsk: Izdatetstwo Wolodej 2000c.
- TRUBIECKOJ, N.: *Izbrannoje*. Moskwa: Kanon 2000.
- WILLIAMS, B.: *Lenin*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 2002, s. 60-121.

СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ В КІНЦІ ХІХ. – ПОЧАТКУ ХХ. ст.

ІВАН СТЯПКО

Katedra politológie a verejnej správy
Fakulta spoločenských vied
Užhorodská národná univerzita
Email: tomej@ukr.net

Abstract:

The study analyzes the development of national identity of the Transcarpathian population. Author describes the discussion among Transcarpathian intellectuals about the national identity. The refusal from russophilism by the part of intellectuals led to the development of narodovetskyi movement. The author explains this process as stage before development of Ukrainophile movement. The attention is paid to the development of Russian national identity and Ukrainian national identity in the end of the 19th and at the beginning of the 20th century.

Keywords:

Transcarpathia, national identity, Ukrainian national identity, Russian national identity, cultural-educational activity.

Проблема формування в національній ідентичності населення історичного Закарпаття є малодосліджена, а тому дуже дискусійна та гостра. Більшість дослідників зосереджуються на дослідженнях історії церкви, оскільки є потужна джерельна база, або на дослідженнях чехословацького періоду історії Закарпаття, який охоплює 1919-1939 рр. Відтак, проблеми національно-культурного розвитку мало досліджені. З одного боку, це пояснюється доволі слабкою джерельною базою. З іншого боку, відсутністю методологічної бази. Цим можна пояснити слабе зацікавлення сучасних

дослідників зазначеною проблематикою. Методологічною основою нашого дослідження є концепції Р. Брубейкера, Б. Андерсена та схема М. Гроха.

Метою свого дослідження ми вбачаємо порушити одну із найважливіших проблем Закарпаття – формування національної ідентичності населення в кінці ХІХ. – початку ХХ. ст. Відтак нашими завданнями визначимо дослідити формування національно-культурного руху русофільства, та вивчити особливості становлення народовецького руху в Закарпатті.

Аналізуючи проблему джерельної бази дослідження становлення національної ідентичності населення історичного Закарпаття, зазначимо, що з даної проблеми існує декілька узагальнюючих досліджень та дослідження, які стосуються вузької проблематики. Серед узагальнюючих досліджень відмітимо праці Д. Данилюка (Данилюк, 1997), П. Ференца (Ференц, 2005), І. Стяпка (Стяпко, 2012), П.-Р. Магочі (Магочі, 2004).

Праця Д. Данилюка (Данилюк, 1997) узагальнює джерельну базу з даної проблематики, але вона приділяє основну увагу народовецькому національно-культурному руху. Загалом, автор намагається довести, що населення історичного Закарпаття мало українську національну ідентичність, оскільки мало спільну культуру та етнізм з іншими частинами українського народу.

Праця П. Ференца (Ференц, 2005), на нашу думку, є найбільш системним дослідженням проблеми національної ідентичності населення історичного Закарпаття. Автор вивчає становлення національної ідентичності населення Закарпаття всеосяжно, в усіх їх проявах. Проте, більша частина книги приділяє увагу національній ідентичності населення в чехословацький період. Торкаючись проблематики національно-культурних рухів другої половини XIX ст., автор намагається довести українськість населення Закарпаття та змістити формування української ідентичності в глибину віків. При цьому українська ідентичність визначається ним *a-priori*. Спроби формування російської національної ідентичності розглядаються ним лише як провокації чи політичні маніпуляції влади.

Монографія І. Стряпка (Стряпко, 2012) присвячена діяльності товариства «Просвіта» у 1920-1939 рр. Лише в одному з підрозділів піднімається проблема національно-культурних рухів XIX ст. Автор більше уваги приділяє тому, як русофільський та народовецький рух зазначеного періоду вплинули на національно-культурні рухи чехословацького періоду. Підсумовуючи, зазначимо, що в усіх працях вивчається передусім формування українофільського руху. Русофільство розглядається здебільшого в якості деструктивної сили, яка перешкоджала національній консолідації населення Закарпаття.

Що ж стосується праці П.-Р. Магочі (Магочі, 2004), то його наукове дослідження вважається найбільш значним англomовним доробком з даної проблематики. Попри це, політичні погляди мали значний вплив на його дослідження. Зокрема в тому, що автор намагається визначити русинську національну ідентичність як альтернативу українській та російській національній ідентичності. Хоч доказів масового руху, який би був спрямований на поширення русинської національної ідентичності, ми не спостерігаємо.

Серед праць, що стосуються вказаної проблематики хотілося б виділити працю Ф. Тіхого (Тіхий, 1996), присвячену розвитку української літературної мови. На наш погляд, вона є найбільш об'єктивною. Її автором був чех, однаково віддалений від національно-культурних рухів, а отже людина найбільш об'єктивна.

Проблема розвитку літератури, а отже частково й літературної мови, найбільш повно відображена у праці Є. Недзельського (Недзельскій, 1932). Варто зазначити, що автор був прихильником русофільства, тому його позиція є ангажована, а тому повинна сприйматися дослідниками критично. Аналогічним прикладом, але з боку

українофілів можна вважати працю В. Бірчака (Бірчак, 1937).

Говорячи про національну ідентичність населення історичного Закарпаття, ми мусимо зважати на той факт, що дослідити її ми можемо, лише фіксуючи етнічними населення чи праці інтелігенції щодо цієї проблеми. Загалом в кінці XIX ст. використовувалося декілька етнізмів стосовно населення історичного Закарпаття: «руські», «русини», «угророссы», «карпатороссы», «мадяри греко-католицького обряду».

В середовищі інтелігенції, яка була представлена переважно греко-католицькими священиками, також не було вироблено єдиної ідентичності. Загалом, найбільш поширеною можна вважати російську ідентичність серед інтелігенції. Її появи та поширенню сприяв русофільський національно-культурний рух, що організаційно оформився в 1864 р. Саме тоді було засновано «Общество святого Василя Великого». Ініціаторами його створення виступили греко-католицькі єпископи – Мукачівський Василь Попович та Пряшівський Й. Гаганець (Сильвай І. А. (Уриил Метеор), 1957, с. 127). Проте, аналіз діяльності товариства свідчить, що справжнім ініціатором його створення був І. Раковський.

Метою товариства проголошувалося «поширення корисних книг і розвивати угро-русскую літературу» (Общество Св. Василя Великого 1866, с. 69). У коло його дій також входило поширення корисних відомостей через видання книг і різних іконописних зображень (Общество Св. Василя Великого, 1866, с. 69). Першим головою товариства став А. Добрянський, другим головою обрали І. Раковського. Оскільки А. Добрянський рідко бував в Ужгороді, він мало брав участь в управлінні «Обществом святого Василя Великого», тож керівництво зосередилося у руках І. Раковського. Варто зазначити, що особи керівників товариства, чи правильніше сказати, їх переконання визначили напрямок його діяльності.

Загалом, новостворене товариство з часу свого виникнення здійснювало не масову культурно-просвітницьку діяльність серед населення, а культурно-просвітницьку діяльність серед інтелігенції. Таку позицію можна пояснити, по-перше, асиміляцією, яку зазнала світська інтелігенція; по-друге, не визначеністю у середовищі греко-католицького кліру стосовно національної ідентичності; по-третє, намаганням накласти їм русофільство як альтернативу національно-культурного руху; по-четверте, це означало не готовність інтелігенції до ведення культурно-просвітницької роботи серед населення; по-п'яте, така діяльність характеризує її апатичність та замкнутість. В той час, як словацька

та чеська інтелігенція вела культурно-просвітницьку роботу серед населення, закарпатська зосередилася на творенні культурного конструкту для вузької групи осіб.

Все ж варто зазначити, що створення культурного товариства викликало значний інтерес у середовищі закарпатської інтелігенції. Його членами стали 348 чоловік (Протоколь Перваго общаго собрания Общества Св. Василия В., 1867, с. 72), за даними А. Волошина, 500 чоловік (ДАЗО, 1937, с. 3). Це була досить значна цифра, враховуючи замкнутість та пасивність греко-католицького кліру. Невдовзі постало питання про створення періодичного видання, яке мало б слугувати друкованим органом «Общества святого Василия Великого» (Протоколь перваго заседания комитета Общества Св. Василия В., 1866, с. 77). Вирішено було, що таким друкованим органом стане газета, яка повинна була займатися виключно церковними, педагогічними та літературними проблемами, уникаючи політики (Протоколь третяго заседания комитета О. Св. Василия В., 1867, с. 81). Газету планувалося назвати «Свет» (пізніше «Новий Свет» і «Карпат») і випускати як тижневик (щосуботи), а її редактором було призначено Ю. Ігнаткова. Редактор і «Общество святого Василия Великого» уклали окремий договір, який регулював їх відносини (ДАЗО, 1937, с. 3).

Фактично, культурно-просвітницька діяльність товариства полягала у поширенні русофільства серед інтелігенції. Ідеолог підкарпатського русофільства І. Раковський виходив з того, що русини (корінне слов'янське населення Підкарпатської Русі) – «маленькая подкарпатская ветвь русского народа» (Протоколь третяго заседания комитета О. Св. Василия В., 1867, с. 81), а отже завданням товариства вбачав поширення російської мови та російської культури. Слід відмітити, що російською мовою серед інтелігенції мало хто володів, а отже й російська культура для закарпатської інтелігенції була невідомою. Показовими з цього приводу є слова русофіла І. Сільвая, який зазначав, що:

«В начале 60-х годов моё ведение в русском языке было ещё недостаточно. Оно ограничивалось простонародным говором (...). Если я желал что-нибудь изложить по-русски, то прежде должен был составить по-мадярски и то самое переводить на русский язык; но и тот перевод выходил крайне неуклюжим, тяжёлым и исполненным мадяризмами» (Сильвай И. А. (Уриил Метеор), 1957, с. 41).

Спроби русофілів самостійно вивчити російську мову призвели до вироблення суміші церковнослов'янської та російської мов із додаванням місцевих діалектів, яку русофіли гордо називали «русским языком», а їх критики

іменували «язичієм». Зазначимо, що уряд Російської імперії у 60-70-х рр. XIX ст. не проводив цілеспрямованої політики підтримки русофільства, хоч при нагоді всіляко цьому сприяв. Тому серйозної підтримки русофіли не отримували.

Проте, русофільство не знайшло беззастережної підтримки серед інтелігенції. Більшість виступили проти використання російської ідентичності. Насамперед, вказувалося, що населення історичного Закарпаття має мало спільного з росіянами, крім слов'янського походження. Другим каменем спотикання стало використання російської мови, якою більшість представників інтелігенції не володіли.

Відтак, суперечки серед інтелігенції призвели до послаблення русофільства, що проявилось у скороченні підписувачів газети «Свет». Один із дописувачів під псевдонімом Верховинець (Тіхий, 1996, с. 81) виступив з критикою мовної політики «Общества святого Василия Великого» і газети «Свет», зокрема. Указавши, що причиною падіння популярності газети «Свет» в очах інтелігенції була її мова, оскільки вона друкувалася малозрозумілою або взагалі не зрозумілою мовою громадськість утратила інтерес до неї.

Однак основною перешкодою для поширення російської національної ідентичності, на нашу думку, стало пов'язування її з православ'ям (Гаджега, 1925, с. 174, Недзельській, 1932, с. 181), як однією з основ цієї ідентичності. Відтак, підтримка греко-католицькими священиками російської національної ідентичності означало б автоматичну підтримку православ'я. Чого вони дозволити не могли. Відтак російська національна ідентичність була відкинута частиною інтелігенції. Внаслідок цього почався пошук можливих альтернатив національної ідентичності. Частина кліру, на чолі з єпископом С. Панковичем, схилилася до формування окремої від російської ідентичності, яка б ґрунтувалася на творенні власної літературної мови – угороруського язика (Коломиєц, 1962, с. 251).

Таким чином, в кінці XIX ст. серед інтелігенції історичного Закарпаття можна було виділити русофілів, які обстоювали російську національну ідентичність та використання російської мови. Вони ґуртувалися довкола газети «Листок», яку редагував Є. Фенцик (Владімір). До цього угруповання входили: Є. Фенцик, І. Сільвай (Уриил Метеор), Ю. Ставровський-Попрадов та інші. Друге угруповання складала інтелігенція, яка намагалася виробити на основі місцевих діалектів літературну мову та виробити альтернативу російській національній ідентичності, умовно їх можна назвати народовцями. До них можна віднести: А. Кралицького, А. Волошина, Ю. Гаджегу та інших.

Що стосується формування українофільського національно-культурного руху, то він формується значно пізніше. Попри намагання частини закарпатських дослідників довести, що він передував русофільству (Данилюк, 1997; Ференц, 2005), на нашу думку, організаційно він оформився лише у 1920 р., коли було створено товариство «Просвіта». Ми вважаємо, що саме народовецький національно-культурний рух з часом перетворився в українофільський рух.

Таким чином, серед закарпатської інтелігенції, існували – русофільський рух, який виступав за поширення російської національної ідентичності та народовецький рух, який заперечував російську ідентичність, але ще не виробив чіткої альтернативи.

В кінці XIX. ст. українська інтелігенція, особливо галицька, почала цікавитися історичним Закарпаттям, що призвело до зростання інтенсивності культурного обміну. Разом з співпрацею починає поширюватися й українська національна ідентичність. Одним з перших українських діячів, що зацікавився історичним Закарпаттям став М. Драгоманов, який у 1876 р. побував у Мукачеві, Ужгороді, зустрічався з представниками закарпатської інтелігенції і був вражений культурною відсталістю і станом національної свідомості населення. Ще більше його здивувала позиція інтелігенції, яка майже нічого не робила для покращення ситуації. Тому, щоб хоч якось зарадити цій справі, М. Драгоманов склав спеціальну відозву, в якій просив збирати й надсилати йому фольклорні матеріали. На його заклик першим відгукнувся А. Кралицький (Голенда, 1984, с. 8). Однак, цим М. Драгоманов не обмежився – він помістив статтю у французькому місячнику «Le Travailleur», у якій вказав на злиденне становище русько-українського народу в Угорщині (Мьцюк, 1930, с. 154). Невдовзі й у Львові було опубліковано ряд його статей, у яких змальовувалося становище в «Угорській Русі» та містився заклик до галицької інтелігенції «подати руку допомоги своїм братам з того боку кордону» (Мушинка, 1987, с. 29).

На заклик М. Драгоманова відгукнулися галицькі діячі, зокрема, тут слід відзначити І. Франка та В. Гнатюка. І. Франко на підставі аналізу галицьких і закарпатських рукописних збірок доводить єдність їх мови та спільність тематики (Франко, 1900, с. 38). Таким чином, його варто вважати популяризатором історичного Закарпаття серед галицьких діячів. У 1896 р. з його ініціативи галицька інтелігенція склала маніфест «І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття» (І ми в Європі, 2001, с. 23), у якому наголошувалося на належності

закарпатських русинів до українського народу й висловлювався протест проти політики мадяризації, мета якої – знищити будь-які сліди Руси на Угорщині. Цей протест підписали І. Франко та ще 45 галицьких діячів.

В. Гнатюк здійснив шість етнографічних експедицій землями Австро-Угорщини, першу з них в Закарпаття. Мету своєї експедиції він визначив так:

«Собрать возможно наибольшее количество материалов, напечатать их и тем самым доказать, что Угорская Русь ещё не совсем помадярилась, что там живут русины, что она не утратила характеристических черт украинско-русского народа...» (Хланта, 1993, с. 321).

Результатом його експедицій стало видання «Етнографічних записок Подкарпатської Руси» – праці, яка принесла В. Гнатюку визнання. Місцева інтелігенція схвально відгукнулася про його дослідження. Крім того, він написав чимало статей про історичне Закарпаття, посилюючи інтерес української інтелігенції до неї.

Важливим наслідком зацікавлення українською інтелігенцією Закарпаттям, стало не лише вивчення історії, збирання етнографічних і фольклорних матеріалів, а залучення закарпатської інтелігенції до загальноукраїнської культури, стимулювання в них інтересу до збирання народної творчості та співпраці з культурними й науковими установами, зокрема НТШ. Налагодження співпраці, а також контактів загалом, сприяло формуванню серед закарпатської інтелігенції розуміння необхідності вести культурно-просвітницьку роботу серед населення. Контакти з Галичиною ставали в нагоді, позаяк звітти інтелігенція отримувала не лише свіжі ідеї, але й методи та форми роботи серед селян, які були успішно апробовані галичанами. Ми маємо достатню кількість фактів, які свідчать про співпрацю між закарпатською та галицькою інтелігенцією, а також про намагання організувати культурно-просвітницьку працю серед населення (Стряпко, 2012, с. 70).

Варто відмітити, що не вся закарпатська інтелігенція вдалася до співпраці. Представники старшого покоління, які стояли здебільшого на русофільських, або проугорських позиціях відмовилися від контактів з НТШ. Зокрема, відомий русофільський діяч С. Сабов на пропозицію співпраці з відповів так: «Язык того общества намъ совсем чужой и непонятный есть, мы его не разумеем. У нас бы высмеяли человека, если бы вашимъ испольщенымъ и испорченным жаргоном пробоваль говорить либо писати» (Недзельскій, 1932, с. 256-257).

Проте, молодше покоління інтелігенції – Ю. Жаткович, Г. Стрипський, Л. Дем'ян та інші – досить активно співпрацювало з українською інтелігенцією. З часом вони сприяли перетворенню народовецького руху на українофільський. Саме в них можна чітко зафіксувати українську ідентичність. Так, у листі до В. Гнатюка від 10 грудня 1896 р. Ю. Жаткович писав: «Я по убіженню держу себе сыном малорусского народа, того народа, который совсім так отдільный є от великорусского, як, наприклад, от польского или болгарского» (Мазурок, 2001, с. 53).

Як бачимо, Ю. Жаткович не лише вважає себе українцем, але й чітко відмежовує українців від росіян, на відміну від І. Сільвая, І. Раковського, Ю. Ставровського-Попрадова з їх ідеями «общерусскости». Попри це мова його листа дуже далека від норм української літературної мови.

На початку ХХ. ст. важливу роль у розвитку українофільського руху відіграли місяцослови та газета «Наука», редактором якої був А. Волошин. Сильно змінилася й мова видань у порівнянні з кінцем ХІХ. ст. До прикладу, газета «Наука» друкувалася «язичієм», але спостерігалася тенденція наближення її мови до народної. На відміну від попередніх видань, газета гостро виступала проти русофільства. Частина сучасних дослідників вважає, що вона дотримувалась автохтонських позицій (Лісовий, 1970, с. 35), ми ж схилиємося до думки, що вона стояла на народовецьких позиціях.

Зазначимо, що мова, якою видавалася газета та місяцослови змінювалася. В ранніх виданнях ще простежується сильний вплив русофільства, а пізніші випуски звільняються від нього. Проблема видання була у тому, що мова кожної окремої статті газети, як і місяцословів. У ній реалізовувалося правило – писати, як хто уміє. Тому мова та змістове наповнення статей було надзвичайно різним. Частина авторів відстоювала народовецьку позицію, частина дотримувалась угрофільства, частина залишалася на позиції русофільства. До речі, така мовна та ідеологічна не визначеність закарпатських видань викликали гостру критику з боку української, передусім, галицької інтелігенції, яка домагалася введення української літературної мови.

Аналіз статей, що містилися у газеті «Наука» та місяцословах дозволяє простежити еволюцію народовецького руху та перетворення його в українофільський. В згаданих виданнях спочатку з'явилися, а потім й збільшилися передруки українських авторів, українських літературних творів. Починаючи від 1908 р., у місяцословах з'явилася постійна рубрика «З української літератури» (Місяцослов на 1908 высокосный годъ,

1907, с. 118), де публікувалися твори І. Франка, Т. Шевченка, С. Руданського, О. Маковея та інших письменників. Після появи цих творів починає змінюватися й мова закарпатських авторів – наближаючись до норм української літературної мови.

Услід за творами українських поетів та письменників у виданнях починають друкуватися твори закарпатських авторів, які обґрунтовували належність населення Закарпаття до української нації. Так, К. Феделеш указує на появу частини населення із України: «Въ врем'я Лудвига Великого еще и убольшлося число предковъ нашихъ изъ Украины подъ вождемъ и княземъ нашимъ Корятовичомъ» (Наша книгопечатня, 1899, с. 40). А пізніше в статті «Руській народъ» вживає назву Україна до Київської держави, та наголошує на спільності українців і русинів, бо вони (русини) переселилися з Київщини (Феделеш, 1914, с. 21-24). Навіть проугорськи налаштований О. Бонкало визнавав належність русинів до української нації. У статті «Наречія околицы Рахова» він писав: «В Рахове и на околице его говорятъ по гуцульскому малорусскому наречью. В нашей околице лиш на той околице говоритъся сіе наречіе, ибо языкъ прочихъ угорскихъ русиновъ найближе подходитъ къ север-малорусскому языку» (Наречія околицы Рахова (Марам.), 1911, с. 6).

Таким чином, до початку Першої світової війни в середовищі закарпатської інтелігенції сформувалися декілька національно-культурних рухів: русофільський – який пропагував російську національну ідентичність, народовецький, що згодом перетворився в українофільський. Народовецький національно-культурний рух ще не пропагував української національної ідентичності, але поступово наближався до цього. Існував ще угрофільський рух, але ми свідомо не братимемо його до уваги через те, що він мав виразну тенденцію до асиміляції населення Закарпаття угорцями. У чехословацький період угрофільський рух злився з русофільським.

Фіксувати національну ідентичність населення дуже важко. Ми можемо використовувати лише дані інтелігенції, яка фіксувала цю ідентичність. Підсумовуючи свідчення, ми можемо зробити висновок, що рівень чіткої національної ідентичності серед населення не було вироблено, власне її не було вироблено й серед інтелігенції. Проте, усі дані свідчать, що населення історичного Закарпаття піддавалося асиміляції, темпи якої поступово наростали. Тому висловлювалися припущення, що невдовзі населення повністю буде асимільоване угорцями. Зрештою, культурно-освітня політика Угорщини щодо населення історичного Закарпаття була спрямована на

асиміляцію. Зокрема, вона проявилася у сфері освіти. Так закон 1879 р. затвердив угорську мову як обов'язковий предмет навчання. Цей же закон визначав, що, починаючи з 1882 р., дипломи повинні були видавати лише тому, хто в достатній мірі володів угорською мовою. У 1907 р. міністр освіти Апоні провів шкільну реформу, ліквідувавши останні школи з руською (українською) мовою навчання і зменшивши кількість двомовних шкіл. Протягом 1907-1914 рр. кількість таких шкіл неухильно зменшувалася, а на 1914 р. їх залишилося лише 34. Поступова асиміляція населення угорцями відзначалася й галицькими дослідниками історичного Закарпаття.

Таким чином, на початок ХХ ст. ситуація в культурно-освітній сфері історичного Закарпаття характеризувалася наступними цифрами. За даними офіційної статистики, 1900-1910 рр. русини (українці) складали більшість населення, але українську (руську) мову вживало лише 42% населення, угорську – 29%, румунську – понад 11%, німецьку – 10%, словацьку – понад 5%. Ще гіршою була ситуація серед інтелігенції. На Закарпатті нараховувалось 4693 представники інтелігенції. З них 1170 працювали в народній освіті. Українську (руську) мову серед освітян вживало лише 8%, угорську – 69%. Із 1648 представників політико-адміністративного апарату й органів судочинства – 1,2%, угорську – 95%, із 853 представників духовенства – 12% і 681 працівників охорони здоров'я 571 – 13% та 76%, а із 121 представника науки, культури, мистецтва і літератури жоден не розмовляв українською мовою (Мазурок, 2001, с. 6-7).

Перша світова війна прискорила процес формування національної свідомості населення. Коли мова заходить про її наслідки, як правило, наводиться статистика жертв та руйнувань, втрати воюючих сторін, спад економіки та рівня життя населення. Щоправда, війна мала й інший бік медалі, як не парадоксально це звучить, але вона сприятливо вплинула на процес консолідації народів Центральної Європи та Балкан. Зрештою, вона призвела до державотворчих процесів. Цей процес можна назвати «із війни у націю», адже саме Перша світова війна стала каталізатором який прискорив процес консолідації націй, зростання їхньої національної свідомості. Як правило, вплив позначався через посилення відчуття відмінності від представників інших народів, які воювали пліч-о-пліч, або були ворогами. Або посилення почуття єдності народів, які були розділені в межах Австро-Угорської та Російської імперій. Колишні селяни, а теперішні вояки австро-угорської, німецької чи російської армій, гостро відчували свої національні особливості, створювали національні клуби та

земляцтва та охочіше сприймали ідею національної державності.

Відтак, Перша світова війна мала значний вплив на розвиток національної свідомості населення. І в австро-угорській, і в російській арміях воювала велика кількість українців, які зустрічалися один з одним на полі бою та з мирними жителями, коли потрапляли в полон. Такі контакти, безумовно, сприяли усвідомленню почуття їх національної єдності. В. Шандор у своїх «Споминах» описує, як здивувалися селяни, коли виявилось, що вони розуміють «москалів» (полонених російської армії) і можуть вільно спілкуватися з ними (Шандор, 2000, с. 15). Крім того, на теренах історичного Закарпаття базувалися січові стрільці, які проводили активну культурно-просвітницьку роботу серед населення. Вони часто співали в церкві в Мукачеві та давали концерти українських пісень. Стрільці стали такі популярні, що навіть селяни з далеких сіл приходили й запрошували їх співати у церквах та приходили на весілля і хрестини. На освітню працю УСС звернула увагу угорська поліція і зробила донос у міністерство внутрішніх справ про «протидержавну» агітацію стрільців, внаслідок чого команда УСС отримала суворе попередження з вимогою припинити українську національну пропаганду (Штефан, 1973, с. 295-296).

Зрештою, інтелігенція також усе більше цікавилася Україною. У місяцеслові за 1919 р. є цікава стаття, у якій, описуючи події на фронті в 1917 р. та укладання Брест-Литовського миру, автор пише:

«Україна в давніх часах була самостійною, в 1654 році по договору переяславському Росія і Україна стали союзними державами, але коли в 1709 р. Петро Великий... в полтавській битві переміг гетьмана України Мазепу, тоді Україна підпала Росії. Однак жителі України, т.б. русини, не стали москалями, але зберегли свій малоруський язик і звичай» (Война, 1918, с. 2).

Та частина інтелігенції, яка стояла на народовецьких позиціях, намагалася з'ясувати чи зможе Закарпаття об'єднатися з іншими українськими землями після завершення війни. З цією метою А. Штефан, один з відомих діячів-народовців їздив, у Відень, де зустрічався з українськими представниками в австрійському парламенті (Штефан, 1973, с. 35).

Зміни в національній свідомості далися взнаки одразу ж після закінчення війни. З розпадом імперії й кризою влади починають виникати Народні Ради. Вони, висловлюючи прагнення населення, приймають рішення про злуку з Україною. Угорський уряд, щоб зберегти під своїм контролем ці території, пішов на деякі поступки: було проголошено «Закон №10 про Руську Країну»,

який давав краю певні автономні права. 10. грудня 1918 р. уряд скликав делегатів від Закарпаття для обговорення цього законопроекту. Однак, якщо представники інтелігенції висловлювалися дуже помірковано, то делегати від селян були рішуче налаштовані проти будь-якого союзу з Угорщиною. Збори відхилили угорський законопроект і постановили скликати загальні збори в Хусті, які мали визначити майбутнє Угорської Русі.

Збори, які мали репрезентувати все населення Угорської Русі, відбулися в Хусті 21. січня 1919 р. На них було прийнято таку постанову про об'єднання історичного Закарпаття з Соборною Україною (Стерчо, 1965, с. 224).

Хоча дехто з дослідників висловлює сумнів у тому, що Хустський Конгрес представляв усе населення історичного Закарпаття (Болдижар, 1993, с. 159), однак 4 із 5 Народних Рад, які діяли на теренах Закарпаття: 2. листопада 1918 р. Хустська Руська Народна Рада, 8. грудня 1918 р. Свалявська Руська Народна Рада, 18. грудня 1918 р. Народна Рада в Сиготі, 8. листопада 1918 р. Руська Народна Рада в Старій Любовні (Пряшівщина) прийняли рішення про злуку з Україною (Хименець, 1998, с. 306). Вірною Угорщині залишилися лише Ужгородська Рада. В силу міжнародних обставин, рішення про приєднання Закарпаття до України не було втілено в життя. Хорошою альтернативою виявилось рішення приєднатися до новоствореної Чехословацької республіки, яка до того ж обіцяла надання широкої автономії. Обов'язок надання автономії був зафіксований у міжнародних договорах. Приєднання до Чехословаччини було настільки епохальним явищем, що усі відомі діячі та історики того періоду використовують термін «переворот». В цей період відбуваються зміни й в національно-культурних рухах. Народоверхський рух перетворюється на українофільський, а угрофільський рух зливається з русофільським.

Попри те, що більшість дослідників вважали приєднання до Чехословацької Республіки важливою подією – *переворотом* – на національну ідентичність населення історичного Закарпаття ця подія не мала великого впливу. Серед населення продовжують використовуватися декілька варіантів етноніму: – «руські», «русини», «малороси», рідко «українці» – використовували народовці. Терміни – «русские», «карпаторосси» – використовували русофіли. Важливим етапом становлення національної ідентичності населення стало формування українофільського національно-культурного руху, який гуртувався довкола товариства «Просвіта» та консолідацію русофільського руху – довкола «Общества им. А. Духновича».

Обидва національно-культурні рухи проводили культурну, освітню, наукову, просвітницьку діяльність спрямовану на формування української та російської національної ідентичності. Загалом їх суперництво було важливим фактором національної політики чехословацького уряду в історичному Закарпатті. Якщо порівнювати «чехословацький період» з кінцем XIX ст. відмінність полягає в тому, що в цей час населення масово включається в протистояння між національно-культурними рухами та починає чітко визначати власну ідентичність. Загалом же проблема національної ідентичності населення історичного Закарпаття існувала впродовж 20-30-х рр. XX ст. Вперше ця проблема кардинально була вирішена автономним урядом А. Волошина, який визнав усе населення українцями та проводив цілеспрямовану політику поширення української національної ідентичності. Проте, розпад Чехословацької Республіки та угорська окупація історичного Закарпаття зупинили цей процес. Остаточно проблема національної ідентичності населення Закарпаття, на офіційному рівні, було знято після входження Закарпаття до складу УРСР. Радянський уряд вважав місцеве населення українцями, а отже й проводив політику поширення української національної ідентичності.

Таким чином, ми можемо констатувати відсутність єдиної національної ідентичності серед населення історичного Закарпаття в кінці XIX ст. Ми не можемо говорити про чітку ідентичність серед населення, виявом чого є наявність великої кількості етнонімів. Серед інтелігенції велися дискусії щодо цієї проблеми. Російська національна ідентичність починає поширюватися серед інтелігенції в середині XIX ст., але вона не стала загальноприйнятною. Відтак, альтернативою стало формування народоверхького національно-культурного руху, який не мав чітко виробленої національної ідентичності. З часом народоверхький рух еволюціонував в українофільський.

Перша світова війна не мала суттєвого впливу на національну ідентичність населення історичного Закарпаття. Вона викликала в середовищі інтелігенції дезорієнтацію внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії.

Серед населення рівень національної свідомості залишався вкрай низьким, про що свідчать відсутність єдиного етноніму та розкол на два національно-культурні рухи. Зрештою, в міжвоєнний період серед населення історичного Закарпаття поширюється українська та російська національна ідентичність. Остаточно проблема національної ідентичності населення Закарпаття, на офіційному рівні, було знято після входження Закарпаття до складу УРСР. Радянський уряд

вважав місцеве населення українцями, а отже й провадив політику поширення української національної ідентичності.

Список використаних джерел:

- БОЛДИЖАР, М. М.: Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород 1993.
- БІРЧАК В.: Літературні стремління Підкарпатської Руси. Друге доповнене видання. Ужгород 1937.
- Война. Месяцослов на 1919 обыкновенный годъ имеющий дней 365, Vol.51 (1918), с. 29-40.
- ГАДЖЕГА, Ю.: Исторія общества св. Василия Великого и речь ко дню 60-лѣтія его учреждения. Ужгород 1925.
- НЕДЗЕЛЬСКИЙ, Е.: Очеркъ карпаторусской литературы. Ужгородъ 1932.
- ГОЛЕНДА, Й.: Анатолій Кралицький. Розвідка і вибрані твори. Братислава 1984.
- Державний архів Закарпатської області. Фонд. 72, опис 2, справа 107. Реферат А.Волошина на з'їзді товариства «Просвіта» в Ужгороді [unpublished], 27 с.
- ДАНИЛЮК, Д.: Історія Закарпаття в біографіях і портретах. Ужгород 1997.
- І ми в Європі: Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття. In: До історії національних меншин Австро-Угорщини (XIX. – поч. XX. ст.), ed. КОБАЛЬ, Й. В., Ужгород, 2001, с. 18-27.
- КОЛОМИЕЦ, И. Г.: Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX. столетия. Томск 1962.
- ЛІСОВИЙ, П.: Українська література в закарпатській періодиці (кінець XIX – початок XX. ст.). Радянське літературознавство, Vol.10 (1970), s. 34-40.
- МАГОЧІЙ, П.: Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948). Ужгород 1994.
- МАЗУРОК, О.: Юрій Жаткович як історик та етнограф. Ужгород 2001.
- МЫЦЮК, О.: Приятель „пораненого брата“. М. П. Драгоманів (В 35-ту річницю смерті). Подкарпатска Русь, Vol. VII, № 6 (1930), с. 152-155.
- МУШИНКА, М.: Володимир Гнатюк – життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. Записки наукового товариства ім. Шевченка: праці філологічної секції. Vol. 207, с. 365.
- Месяцослов на 1908 высокосный годъ, имеющий дней 366. Vol. 40, (1907), 136 s.
- Наречія околицы Рахова (Марам.). Переведено изъ брошюры Александра Бонкалова, профессора гимназіи дьендешской. Наука (1911), с. 6.
- Наша книгопечатня. Месяцослов на 1900 годъ, имеющий дней 366, Vol. 32 (1899), с. 40-46.
- НЕДЗЕЛЬСКИЙ, Е.: Очеркъ карпаторусской литературы. Ужгород 1932.
- Общество Св. Василия Великого. Месяцослов на 1867 годъ, (1866), с. 69-70.
- Протоколь перваго засѣданія комитета Общества Св. Василия В. происходившаго въ Ужгородѣ 20. окт. (1. ноябр.) 1866. Месяцослов на 1867 годъ (1866), с. 76-81.
- Протоколь Перваго общаго собранія Общества. Св. Василия В. Месяцослов на 1867 годъ, (1866), с. 70-75.
- Протоколь третяго засѣданія комитета О. Св. Василия В. происходившаго въ Унгварѣ 15. (27.) Декабря 1866. Месяцослов на 1868 годъ (1867), с. 79-85.
- СИЛЬВАЙ, И. А. (Уриил Метеор): Избранные произведения. 1957.
- СТЕРЧО, П.: Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. Торонто 1965.
- СТРЯПКО, І.: Товариство «Просвіта» в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1920-1939). Ужгород 2012.
- ТІХИЙ, Ф.: Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі. Ужгород 1996.
- ФЕДЕЛЕШ, К.: Руській народъ. Наука, Vol. 5 (1914), с. 21-24.
- ФЕРЕНЦ, П.: Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки XX століття. Мукачево 2005.
- ФЕРЕНЦ, П.: Вплив культурних факторів на зростання української національної свідомості українців Закарпаття другої половини XIX. першої половини XX ст. Карпатика, Vol. 12 (2001), s. 250-264.
- ФРАНКО, І.: Карпаторуська література XVII.-XVIII. віків. Записки наукового товариства імени Шевченка виходять у Львові щодва місяці під редакцією Михайла Грушевського. Vol. XXXVIII, s. 1900.
- ХИМИНЕЦЬ, Ю.: Тернистий шлях до України. Ужгород 1998.
- ХЛАНТА, М.: Значення наукової діяльності Гнатюка у формуванні української мовної свідомості на Закарпатті. Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні, 1993. s. 321-325.
- ШАНДОР, В.: Спомини. Карпатська Україна 1938-1939. Ужгород 2000.
- ШТЕФАН, А.: За правду і волю : Спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто 1973.

LEGISLATÍVNA MODLITBA AKO SÚČASŤ ÚSTAVNÉHO SYSTÉMU USA

GILBERT FUTÓ

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: gilbert.futo@gmail.com

Abstract:

Freedom of religion as a part of broader concept of freedom of conscience is one of the most precious rights held by a civilized men. First Amendment's Establishment Clause of the Constitution of the United States prevents government at least from establishing federal or state religions, discriminating, aiding or favoring one religion over the other and coercing individuals into religious participation. In 1983 the Supreme Court of the United States carved out an exception for opening state legislative session with a prayer. Based on a historical evidence the Court found that unless there is an indication that the prayer has proselytizing, advancing or disparaging effect, Establishment Clause does not preclude this type of prayer. In 2014 was the same practice upheld on a local government level (town board meetings).

Keywords:

Establishment clause, Legislative prayer, Religion.

Náboženská sloboda je jednou z fundamentálnych garancií ústavného systému Spojených štátov amerických (ďalej len „Spojených štátov“). Toto právo v sebe nezahŕňa len slobodné vyznávanie náboženského presvedčenia jednotlivcami, ale zasahuje širší koncept oddelenia duchovnej sféry od politiky zvrchovanej vládnej moci. Viera v Najvyššiu entitu má však v živote americkej spoločnosti svoje významné postavenie a v praxi nie je úplná separácia náboženstva a vládnej politiky dosiahnuteľná, ani žiadaná. To, či sú politické kroky v rozpore s federálnou ústavou je ponechané na uvážení súdnej vetvy. Tá rozhoduje, či politika vlád

(federálnej, štátnych alebo lokálnych) prekračuje ústavne prijateľnú mieru nastolenú prvým dodatkom. Odlišné interpretácie, mnoho pluralitných rozhodnutí a častý odklon od vytvorených testov skúmania Najvyšším súdom spojených štátov (ďalej len „Najvyšším súdom“) ponecháva platnosť každého sporného opatrenia v neistote. Otváranie zasadnutí zastupiteľských orgánov modlitbou, praktika v Spojených štátoch známa pod označením „legislatívna modlitba“ (*legislative prayer*), sa stala rutinnou záležitosťou v štátoch, mestách aj Kongrese Spojených štátov (ďalej len „Kongres“) od jeho vzniku. Po začiatku procesu inkorporácie Listiny práv vzrástol tlak na nestrannosť štátnych a lokálnych vlád v oblasti legislatívnej modlitby. V rokoch 1983 a 2014 Najvyšší súd odpovedal na otázky o jej kompatibilitu s ústavou Spojených štátov.

Prvý ústavný dodatok

Už pred prijatím federálnej ústavy bolo v Nariadení pre správu Severozápadného teritória uznané, že náboženstvo, morálka a vedomosti sú nevyhnutné pre dobrú vládu a šťastie ľudstva (Hill, 1936, s. 334). Na jednej strane bola náboženská sloboda dôležitá pre slobodné vyznávanie akéhokoľvek presvedčenia a na strane druhej sa oddelením štátu od oficiálneho náboženstva alebo cirkvi snažila vyhnúť zatiahnutiu politickej sféry do rozhodovania o religióznych otázkach. Napriek tomu malo v období Americkej vojny za nezávislosť prinajmenšom osem kolónií štátnu cirkev a v štyroch z ostatných piatich bolo ustanovené štátne náboženstvo.¹ Snaha o oddelenie náboženstva od štátu

¹ *Engel v. Vitale*, 370 U.S. 421, 427 – 428 (1962).

pramenila priamo od otcov zakladateľov. James Madison, jeden z tvorcov Listov federalistov a účastník Ústavodarného zhromaždenia vo Filadelfii, v roku 1785 protestoval proti prijatiu návrhu zákona legislatívnym zborom štátu Virgínia, ktorým mala byť uložená daň na podporu učiteľov kresťanského náboženstva. V dokumente „Pamiatka a protest proti náboženskému výmeru“ predstavenom virgínskemu zhromaždeniu v pätnástich bodoch vysvetľuje svoje dôvody. Pokladá za fundamentálnu a nepopierateľnú pravdu, že náboženstvo alebo povinnosť, ktorú človek dlží svojmu Stvoriteľovi a spôsob jej výkonu, môže byť riadený len vlastným rozumom a presvedčením, nie násilným donútením.² Nasledovanie vlastného náboženského presvedčenia a svedomia považuje za neodcudziteľné právo a vytvorenie občianskej spoločnosti nemôže spôsobiť jeho obmedzenie, pretože povinnosť voči Stvoriteľovi predchádza vytvoreniu občianskej spoločnosti. Človek musí byť v prvom rade považovaný za subjekt podriadený „Správcovi vesmíru“ (*Governour of the Universe*), až potom za člena spoločnosti.³ Spoločenskou zmluvou sa človek nevzdáva práva na slobodný výkon náboženskej viery, ale všetci disponujú rovnakými právami.⁴ Zvýhodnenie jednej viery by znamenalo zneváženie iných. Cirkevné inštitucionalizovanie náboženstva bolo postavené do opozície k zachovaniu jeho čistoty a efektívnosti. Výsledkom cirkevného establishmentu mala byť pýcha a lenivosť duchovenstva, nevedomosť a podriadenosť laikov a v oboch prípadoch poverčivosť, bigotnosť a perzekúcia.⁵ Nielen že cirkev neprispieva k podpore občianskej vlády, ale navyše stavia duchovnú tyranii na ruinách občianskej autority, čím podporuje tyranii politickú. Vznik cirkevného establishmentu bol prisudzovaný panovníkom snažiacim sa zničiť slobodu verejnosti.⁶ Spojené štáty boli vnímané ako azyl perzekvovaných a utláčaných členov všetkých národov a náboženstiev. Prijatie zákona zvýhodňujúceho jeden druh viery by zničilo umiernenosť a harmóniu medzi vtedajšími náboženskými prúdmi (sektami).⁷

Táto argumentácia presvedčila zákonodarný zbor, aby návrh daňového zákona odložil na neurčito a namiesto neho prijal v roku 1786 zákon z dielne Thomasa Jeffersona ustanovujúci náboženskú slobodu.⁸

Zákon uznal, že Všemohúci Boh stvoril myseľ človeka slobodnú a všetky pokusy o jej ovplyvnenie potrestaním alebo uložením obmedzení v oblasti verejného života plodia farizejstvo a hanebnosť. Boh ako pán tela a mysle človeka si nevybral za nástroj rozširovania svojho náboženstva donútenie a všetci, ktorí sa snažia prinútiť človeka podporovať iné náboženské presvedčenie sú považovaní za hriešnikov a tyranov. Právo na slobodu vyznania bolo vyhlásené za prirodzené právo ľudstva (*natural right of mankind*), a preto zákon ustanovil, že „žiaden človek nebude nútený navštevovať náboženské miesta alebo podporovať náboženské praktiky alebo duchovenstvo, rovnako tak nebude nútený, obmedzovaný, obťažovaný alebo zaťažovaný fyzicky alebo materiálne, nebude trpieť kvôli svojim náboženským názorom alebo viere, ale všetci ľudia sa budú môcť slobodne hlásiť a argumentovaním zachovávať svoje názory v náboženských záležitostiach a tieto praktiky nijakým spôsobom neznížia, nezvýšia ani nijako inak neovplyvnia ich občiansky status (*civil capacities*).“⁹

Tieto myšlienky sa odrazili pri prijímaní federálnej ústavy v rokoch 1787-1791. Tvorcovia pôvodného textu na Ústavodarnom zhromaždení nepovažovali za potrebné vymenovanie všetkých občianskych práv, pretože nepredpokladali, že by federálna vláda mohla neprimerane zasiahnuť do tejto oblasti (Hamilton, 2002, s. 630). O ochranu práv sa mal postarať systém delby moci. Navyše ústavy jednotlivých štátov vo svojich Listinách práv už podobné záruky garantovali. Podmienky stanovené na ratifikačných konventoch však viedli novoustanovený Kongres k rokovaniu o pridaní Listiny práv k pôvodnému dokumentu. Na prvom zasadnutí Kongresu 8. júna 1789 predstavil J. Madison 39 doplňujúcich a pozmeňujúcich bodov (Gales, 1834, s. 450). Z nich bolo vytvorených Komorou reprezentantov sedemnášť ústavných dodatkov, ktorých redukciou v Senáte, bolo konečných dvanásť odoslaných štátom na ratifikáciu.¹⁰ Odmietnutím dvoch dodatkov štáty schválili desať ustanovení, ktoré po ratifikácii štátom Virgínia 15. decembra 1791 boli pripojené k ústave ako Listina práv (*Bill of Rights*). Pôvodne tretím, ale po neúspešnej ratifikácii prvých dvoch dodatkov sa stala prvým dodatkom náboženská klauzula (*establishment clause*) v spojení s klauzulou o slobodnom vyznávaní náboženstva (*free exercise clause*) v znení: „Kongres neprijme žiaden zákon týkajúci sa ustanovenia náboženstva alebo zabránenia jeho slobodného vy-

² MADISON, J.: A Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments. General Assembly of the Commonwealth of Virginia, 1785. Prepis dokumentu dostupný na internete:

<<http://founders.archives.gov/documents/Madison/01-08-02-0163>> [10/30/2014].

³ Id. bod č. 1.

⁴ Id. bod č. 4.

⁵ Id. bod č. 7.

⁶ Id. bod č. 8.

⁷ Id. bod č. 11.

⁸ JEFFERSON, T.: The Virginia Act For Establishing Religious Freedom. General Assembly of the Commonwealth of Virginia, 1786. Prepis dokumentu dostupný na internete: <<http://www.virginiamemory.com/docs/ReligiousFree.pdf>> [10/30/2014].

⁹ Id.

¹⁰ Dodatočné deklaratórne a reštriktívne klauzuly. 1 Stat. 97.

znávania.“¹¹ Náboženská sloboda bola zverená pod ochranu oboch klauzúl. Vnútný rozpor medzi klauzulami spôsobuje kolíziu výkonu náboženskej slobody a slobody prejavu (náboženského charakteru) so zákazom ustanovenia štátneho náboženstva. Vláda musí zabezpečiť slobodný výkon náboženského presvedčenia, ale nemôže zájsť až tak ďaleko, aby jej politika mohla byť spájaná s danou vierou. Zámerom samotnej náboženskej klauzuly bolo zamedziť sponzorovaniu, finančnej podpore a aktívnemu angažovaniu sa zvrchovanej moci v náboženských aktivitách.¹²

Text klauzuly poukazuje na tri okruhy potrebujúce bližšiu interpretáciu. V prvom prípade ide o vertikálny dosah ustanovenia. V dobe prijatia dodatku sa zákaz vzťahoval len na federálnu vládu. Prijatím štrnásteho dodatku v roku 1868 a procesom inkorporácie Listiny práv prostredníctvom klauzuly o riadnom zákonnom procese bola v roku 1947 náboženská klauzula aplikovaná aj na štáty.¹³ V druhom prípade vzniká potreba definície náboženstva. Neexistencia presnej formuly ponecháva interpretáciu na uvážení Kongresu, ktorý definoval náboženskú vieru ako „vieru jednotlivca v spojitosti s Najvyššou existenciou (*Supreme Being*) zahrňujúcu povinnosti nadradené tým, ktoré vzrastajú z medziľudských vzťahov, ale ktoré nezahŕňajú politické, sociologické alebo filozofické stanoviská alebo iba morálne zásady jednotlivca.“¹⁴ Najvyšší súd sa pri interpretácii viery opiera o test skúmajúci úprimnosť a zmyslupnosť pozície viery v živote veriaceho.¹⁵ Vo všeobecnosti platí, že všetky relevantné náboženstvá sú zahrnuté v ústavnom zákaze. Najväčším problémom sa stáva tretí okruh hľadajúci odpoveď na otázku čo je to „ustanovenie“ náboženstva. Klauzula nezakazuje výlučne výsledok procesu prijatia štátneho náboženstva, ale aj okolnosti „týkajúce sa“ (*respecting*) jeho ustanovenia. Súdna vetva je poverená nakreslením čiary medzi prípustným a neprípustným typom vládnej politiky.

Interpretačné teórie náboženskej klauzuly

V roku 1802 píše T. Jefferson v slávnom liste Danburským Baptistom o náboženstve ako záležitosti, kto-

rá spočíva výlučne vo vzťahu medzi človekom a Bohom. Vláda má podľa neho dosah len na skutky a nie názory a náboženská klauzula múrom oddelila cirkev od štátu (*wall of separation*) (Oberg, 2009, s. 258). Na toto slovné spojenie nadviazal Najvyšší súd pri inkorporovaní klauzuly. Teória striktného oddelenia (*strict separation*) náboženstva od štátu ale nie je prakticky dosiahnuteľná. Najbližšou alternatívou sa stala teória neutrality (*theory of neutrality*). Vláda podľa nej nesmie použiť náboženstvo ako dôvod svojho konania alebo nekonania. Nemôže financovať náboženské skupiny, vykonávať náboženskú výučbu, spájať sekulárnu a sektársku edukačnú činnosť, používať sekulárne inštitúcie na vnútenie istého náboženstva, prikázať vykonávanie náboženských obradov, návštev religióznych inštitúcií alebo slávenie sviatkov a neutrálny postoj musí zachovávať v oblasti súperenia siekt.¹⁶ Štát alebo federácia nemôže vykonávať alebo pomáhať vykonávať náboženskú funkciu. V roku 1963 bol takto Najvyšším súdom anulovaný pennsylvánsky zákon vyžadujúci si pred začatím vyučovania na strednej škole prečítanie desiatich veršov z Biblie, po ktorých nasledovala Modlitba Pána.¹⁷ To, že prítomnosť študentov bola dobrovoľná a s písomnou žiadosťou od svojho zákonného zástupcu mohli byť ospravedlnení nič nemenilo na tom, že praktika mala náboženský charakter a jej zákonné vyžadovanie bolo považované za dostatočne „týkajúce sa“ ustanovenia štátneho náboženstva.¹⁸ Rovnakým spôsobom bol odmietnutý zákon štátu Alabama prikazujúci minútu ticha určenú na meditáciu alebo dobrovoľnú modlitbu.¹⁹

Teória neutrality neberie do úvahy úlohu náboženstva v spoločnosti. V tomto smere je prístupnejšia teória adaptácie (*accommodation theory*). Aj keď vláda nesmie ustanoviť oficiálne náboženstvo, nemôže ani propagovať sekularizmus v zmysle afirmatívnej opozície alebo prejavov nepriateľstva k náboženstvám, čím by došlo k preferovaniu neveriacich osôb pred veriacimi.²⁰ Americké inštitúcie sú založené na predpokladanej existencii Najvyššej bytosti a vládna politika nemôže byť k tomuto faktu indiferentná. Keď mesto New York povolilo študentom počas vyučovania opustiť priestory školy z dôvodu účasti na náboženskom vyučovaní alebo jeho praktikách, škola len uznala dôležitú úlohu výkonu náboženského presvedčenia pri výučbe študentov, nie protiústavne pomohla konkrétnemu náboženstvu.²¹ Avšak náboženská výchova akéhokoľvek charakteru na pôde školy počas zákonom stanovených povinných vyučovacích hodín je už protiústav-

¹¹ Ústava Spojených štátov amerických. U.S. Const. amend. I.

¹² *Walz v. Tax Commission of the City of New York*, 397 U.S. 664, 668 (1970).

¹³ *Everson v. Board of Education*, 330 U.S. 1 (1947). Odporcovia inkorporácie tvrdia, že klauzula nechráni práva jednotlivcov, ale spadá do sféry princípov federalizmu tým, že bráni federálnej vláde zasahovať do štátnych „náboženských“ právomocí. Bližšie pozri *Elk Grove Unified School District v. Newdow*, 542 U.S. 1, 49 – 50 (2004). Súhlasné stanovisko (Clarence Thomas).

¹⁴ Zákon o vojenskom náboře (*Selective Service Act of 1948*) 62 Stat. 613.

¹⁵ *United States v. Seeger*, 380 U.S. 163, 165 (1965).

¹⁶ *Zorach v. Clauson*, 343 U.S. 306, 314 (1952).

¹⁷ *Abington School District v. Schempp*, 374 U.S. 203, 207 (1963).

¹⁸ Id. s. 205, 225.

¹⁹ *Wallace v. Jaffree*, 472 U.S. 38 (1985).

²⁰ *Abington School District v. Schempp*, 374 U.S. 203, 225 (1963).

²¹ *Zorach v. Clauson*, 343 U.S. 306, 315 (1952).

ným napomáhaním.²² Teória adaptácie uvoľňuje náboženstvu väčší priestor. V prípade absencie ustanovenia alebo snahy o ustanovenie oficiálneho náboženstva, preferovania jedného vyznania nad druhým alebo donútenia participovať alebo podporovať isté náboženstvo, môže byť prijaté opatrenie v súlade s ústavou.²³

Ak vláda robí rozdiely medzi jednotlivcami alebo skupinami na základe viery, súd aplikuje najprísnejší typ súdneho skúmania (*strict scrutiny*) vyžadujúci sa preukázanie závažného vládneho záujmu pre túto diskrimináciu. Prostriedky na dosiahnutie cieľa musia byť „ušíť na mieru“ (*closely fitted*).²⁴ Ak opatrenie nemá zjavný diskriminačný charakter, súd aplikuje dva druhy testov. Prvý, *Lemonov* trojstupňový test skúma, (1) či má opatrenie sekulárny legislatívny zámer, (2) či jeho primárnym efektom nie je presadzovanie alebo potlačanie náboženstva a (3) či nevzniklo prílišné zapletenie sa (*excessive entanglement*) vlády do náboženskej sféry.²⁵ Skúmané vládne opatrenie musí dať na každú otázku pozitívnu odpoveď. Od testu nebolo nikdy oficiálne upustené, ale jeho odporcami bol označený za zlého démona, ktorého z jeho hrobky vyťahuje len snaha sudcov o zrušenie nežiaduceho zákona.²⁶ Prijateľnejšiu formu skúmania predstavuje od roku 1984 test podpory náboženstva (*endorsement test*).²⁷ Pri ňom sa súd pýta, či je výsledkom vládnej politiky komunikácia idey, že vláda podporuje alebo odmieta isté náboženstvo. Ak sa zámerne alebo aj neúmyselne stáva náboženstvo relevantným faktorom pri vnímaní vládneho opatrenia verejnosťou a jeho dôsledok má vplyv na pozíciu osoby v politickej komunite (pre svoju vieru sa môže cítiť vylúčená), je táto praktika vyhlásená za odporujúcu náboženskej klauzule.²⁸ Do úvahy je potrebné brať aj okolnosti sprevádzajúce spornú politiku.²⁹ Len názor racionálne zmýšľajúceho a objektívneho pozorovateľa (*reasonable/objective observer*), ktorý je oboznámený s textom, legislatívnou históriou a implementáciou zákona sa považuje za smerodajný.³⁰

Legislatívna modlitba

Špecifická kategória, a niekedy označovaná ako „vyrezaná“ výnimka aplikácie súdnych testov, je oblasť modlitby otvárajúcej zasadnutie legislatívneho alebo vo všeobecnosti zastupiteľského zboru. Už v období prijatia prvého dodatku sa Kongres angažoval v tejto oblasti. Obe komory prvého Kongresu začínali svoje rokovania modlitbou prostredníctvom voleného a z verejných financií plateného kaplána. Najprv Senát 25. apríla 1789 zvolil episkopálneho biskupa Samuela Provoosta³¹ a následne 1. mája Snemovňa reprezentantov zvolila presbyteriánskeho reverenda Williama Linna.³² Podľa zákona z 22. septembra 1789 bol kaplán každej komory každoročne honorovaný sumou 500 dolárov.³³

V roku 1983 riešil Najvyšší súd Spojených štátov súdny spor *Marsh v. Chambers*. Legislatívny zbor štátu Nebraska začínal každý rokovací deň od roku 1965 modlitbou vedenou kaplánom, ktorý bol platený z verejných financií sumou 319 dolárov mesačne.³⁴ Kaplán Robert E. Palmer bol členom presbyteriánskej cirkvi v štáte Nebraska. Modlitba bola vedená v duchu židovsko-kresťanskej tradície, ale po sťažnostiach v roku 1980 bol jej obsah upravený odstránením odkazov na Ježiša Krista a posunula sa do menej sektárskeho tónu s prvkami amerického občianskeho náboženstva.³⁵ Ernst Chambers, člen nebraského zákonodarného zboru, podal žiadosť o ukončenie tejto praktiky.³⁶ Prvostupňový federálny obvodový súd rozhodol, že samotná modlitba neporušuje náboženskú klauzulu, no platenie kaplána zo štátnych peňazí áno.³⁷ Odvolací súd odmietol prvky separovať a vyhlásil celé konanie za protiústavné.³⁸ Najvyšší súd rozhodnutie obrátil s tvrdením, že „vo svetle vyše dvestoročnej jednoznačnej a neprerušenej histórie nemôže byť pochyb o tom, že praktika otvárania legislatívnych zasadnutí modlitbou sa stala súčasťou štruktúry našej spoločnosti (*fabric of our society*). Vyzývanie Božej prozreteľnosti verejným orgánom povereným prijímaním zákonov nie je

²² *McCollum v. Board of Education*, 333 U.S. 203, 212 (1948).

²³ *Lee v. Weisman*, 505 U.S. 577, 587 (1992).

²⁴ *Larson v. Valente*, 456 U.S. 228, 247 (1982).

²⁵ *Lemon v. Kurtzman*, 403 U.S. 602, 612 – 613 (1971).

²⁶ *Lamb's Chapel v. Center Moriches Union Free School Dist.*, 508 U.S. 384, 398 – 399 (1993). Súhlasné stanovisko (Antonin Scalia).

²⁷ Pôvodne mal byť obmenou prvých dvoch stupňov *Lemonovho* testu. *Lynch v. Donnelly*, 465 U.S. 668, 691 (1984). Súhlasné stanovisko (Sandra D. O'Connor).

²⁸ *Id.* s. 692.

²⁹ Napríklad vyobrazenie jasličiek počas Vianočného obdobia je prezentácia tradičných symbolov všeobecne uznávaného sviatku. *Lynch v. Donnelly*, 465 U.S. 668, 681 (1984).

³⁰ *Wallace v. Jaffree*, 472 U.S. 38, 76 (1985). Súhlasné stanovisko (Sandra D. O'Connor).

³¹ U.S. SENATE: Journal of the Senate of the United States of America. Volume I, Gales & Seaton, 1820, s. 16.

³² U.S. HOUSE OF REPRESENTATIVES: Journal of the House of Representatives of the United States. Volume I, Gales & Seaton, 1826, s. 26.

³³ Zákon pre poskytnutie kompenzácie členom Senátu a Snemovne Reprezentantov Spojených štátov a úradníkov oboch snemovní (*An Act for allowing Compensation to the Members of the Senate and House of Representatives of the United States, and to the Officers of both Houses*) 1 Stat. 70, 71.

³⁴ *Marsh v. Chambers*, 463 U.S. 783, 785 (1983).

³⁵ *Id.* s. 793.

³⁶ *Chambers v. Marsh*, 504 F.Supp. 585, 586 (D. Neb. 1980). Federálny obvodový súd štátu Nebraska.

³⁷ *Id.* s. 592.

³⁸ *Chambers v. Marsh*, 675 F.2d 228 (1982). Federálny odvolací súd ôsmeho okruhu.

v tomto prípade ustanovením náboženstva, a ani krokom k jeho ustanoveniu. Je to jednoducho tolerovateľné uznanie všeobecne prijatých presvedčení ľudu tejto krajiny.³⁹ Obsah modlitby nebol považovaný za rozhodujúci, pretože nebolo vznesené žiadne obvinenie, že modlitba sa snaží presvedčaním získavať stúpcov, niekoho podporovať ani znevažovať iné náboženstvá alebo viery.⁴⁰ Bez aplikácie *Lemonovho* testu súd výlučne na základe historickej tradície schválil štátnu legislatívnu modlitbu. Nesúhlasné stanovisku sudcu Williama J. Brennana poukázalo na tento nedostatok. Prvý stupeň testu, a teda zámer modlitby je zreteľne náboženský, nie sekulárny. Primárnym efektom modlitby je prepojenie náboženskej viery a jej vykonávania s legislatívnym zborom. Nadmerné zatiahnutie politickej sféry do náboženskej oblasti pramení z potreby zvolenia kaplána alebo vyčlenenia financií na jeho honorár.⁴¹ Legislatívna modlitba mala narušiť slobodu svedomia reprezentantov ľudu ich donútením participovať alebo nesúhlasiť s modlitbou, čím by sa spor mohol preniesť na politickú úroveň.⁴²

V roku 2014 Najvyšší súd rieši podobný prípad v súdnom spore *Town of Greece v. Galloway*. Od roku 1999 mesto Greece v štáte New York s takmer 100 000 obyvateľmi začínalo verejné zasadnutia mestskej rady krátkou modlitbou.⁴³ Výber osoby vedúcej modlitbu bol ponechaný na uvážení pracovníčky mestského úradu. Pracovníčka v náhodnom poradí podľa brožúry Mestského sprievodcu (*Community Guide*) telefonicky kontaktovala náboženské organizácie so sídlom na území mesta, pokiaľ nenašla súhlasiacu osobu.⁴⁴ Prevaha kresťansky zameraných náboženských organizácií v meste sa odrazila na celkovej podobe praktiky. V rokoch 1999-2010 bolo vykonaných približne 130 spoločných modlitieb.⁴⁵ V dvoch tretinách prípadov sa modlitba odvoláva na Svätého ducha alebo Ježiša Krista, ktorý bol opisovaný ako „náš Spasiteľ“ a každá modlitba bola zakončená slovom Amen.⁴⁶ Častou žia-

dosťou kňazov bolo povstanie prítomných osôb, sklonenie hláv a participovanie na modlitbe slovami „modlime sa.“⁴⁷ V roku 2008 dve obyvateľky mesta (Susan Galloway a Linda Stephens) priniesli na prvostupňový federálny súd žalobu z dôvodu porušenia prvého dodatku. Súd síce zamietol podanie žaloby, ale odvolací súd aplikovaním testu podpory náboženstva rozhodol v prospech navrhovateľiek: „Akokoľvek dobre zamýšľané praktizovanie legislatívnej modlitby, ktoré tlmočí racionálne objektívnemu pozorovateľovi oficiálnu príslušnosť k danému náboženstvu, zistenú na základe súčtu všetkých okolností (*totality of circumstances*), porušuje jasný zákaz náboženskej klauzuly“.⁴⁸

Najvyšší súd rozhodnutie obrátil. Legislatívna modlitba má prinášať vážnosť rokovaniu mestskej rady, pripomenúť jej členom, aby prekonal drobné rozpory pre dosiahnutie vyššieho cieľa a má vyjadriť spoločnú aspiráciu smerom k spravodlivej a mierovej spoločnosti.⁴⁹ Obsah modlitby nemôže byť upravený predstaviteľmi mesta. Preto súd nevyžadoval úplnú neutralitu modlitby, ale podľa teórie adaptácie povolil sektársky obsah. Rôznorodosť má byť dosiahnutá zabezpečením kňazov rôznych náboženstiev, nie neutrálnym obsahom modlitby.⁵⁰ Len zámerným odmietnutím mesta vykonať modlitbu osobe na základe jej náboženskej príslušnosti, môže byť výber kňaza spochybnený. Inak musia menšinové skupiny rešpektovať prevahu kresťanstva na území komunity.⁵¹ Podobne ako v prípade *Marsh v. Chambers*, modlitba je v súlade s náboženskou klauzulou, leda v prípade znevažovania neveriacich alebo náboženských menšín, hrozby zatratením alebo kázania prestupu k inej viere.⁵²

Najspornejším bodom sa stal rozdiel medzi štátnym alebo federálnym zastupiteľským zborom a nižším, lokálnym orgánom. V prvých dvoch je otvorenie zasadnutí pre verejnosť dostupné len v limitovanom počte, tj. primárne je určené pre reprezentantov ľudu. Mestské zastupiteľstvo má odlišný (podľa nesúhlasného stanoviska Eleny Kagan)⁵³ hybridný charakter, keďže verejnosť má voľný prístup k zasadnutiam a okrem legislatívnych úloh prichádza často do kontaktu priamo s obyvateľmi mesta pri vybavovaní ich požiadaviek. Účasť obyvateľov na rokovaní zastupiteľstva je síce dobrovoľná, ale vo svetle aktívnej participácie na veciach verejných je pozitívnym a žiaducim prvkom. Otvaracia ceremónia nie je priamo súčasťou hlavného rokovania a občan môže počas nekonformnej modlitby opustiť miestnosť. Najvyšší súd rozhodol, že tento jav

³⁹ *Marsh v. Chambers*, 463 U.S. 783, 792 (1983).

⁴⁰ Id. s. 795.

⁴¹ Id. s. 797 – 798. Nesúhlasné stanovisko (William J. Brennan).

⁴² Id. s. 808 – 809.

⁴³ *Galloway v. Town of Greece*, 732 F.Supp. 2d 195, 197 (W.D.N.Y. 2010). Federálny obvodový súd západného distriktu štátu New York. Mestská rada slúži na rokovania o mestskej politike, hlasovanie o prijatí opatrení, uskutočňuje verejné pojednávania, odovzdáva ocenenia zaslúžilým obyvateľom mesta a celkovo zabezpečuje iné úkony spojené s chodom lokálnej jednotky.

⁴⁴ Id. s. 198. Od roku 2003 bol vedený zoznam všetkých kňazov, ktorí viedli otvorenia zasadnutí. S personálnou zmenou pracovníčky od roku 2005 sa tento zoznam stal dominantným nástrojom výberu kňazov.

⁴⁵ *Galloway v. Town of Greece*, 681 F.3d 20, 24 (2d Cir. 2012). Federálny odvolací súd druhého okruhu.

⁴⁶ Id.

⁴⁷ Id. s. 23.

⁴⁸ Id. s. 34.

⁴⁹ *Town of Greece v. Galloway*, 572 U.S. _ (2014). Slip. op. s. 6.

⁵⁰ Id. s. 10.

⁵¹ Id. s. 17.

⁵² Id. s. 14 – 15.

⁵³ *Town of Greece v. Galloway*, 572 U.S. _ (2014). Slip. op. s. 8. Nesúhlasné stanovisko (Elena Kagan).

nepredstavuje donútenie participovať na modlitbe na rozdiel od situácie v školskom prostredí.

V troch prípadoch súd anuloval štátnu legislatívu týkajúcu sa modlitby počas povinnej školskej dochádzky. Najprv v roku 1962 štát New York predpísal znenie modlitby, ktorá musela byť pred začatím každého vyučovania vyslovená študentmi: „Všemohúci Bože, uznávame našu závislosť na Tebe a prosíme Ťa o Tvoje požehnanie nám, našim rodičom, našim učiteľom a našej krajine.“⁵⁴ Legislatívne predpísaná náboženská činnosť je aj z pohľadu teórie adaptácie jasným protiústavným propagovaním (a krokom k ustanoveniu) oficiálneho náboženstva. O tridsať rokov neskôr bola zrušená modlitba počas stužkovej slávnosti. Aj keď je účasť na ceremónii dobrovoľná, význam stužkovej slávnosti je pre americký kultúrny život tak dôležitý, že študentov stavia do pozície nepriameho donútenia participovať na modlitbe.⁵⁵ Podobný donucovací efekt mala modlitba pred začatím školského futbalového zápasu.⁵⁶

V oblasti činnosti mestského zastupiteľstva podľa Najvyššieho súdu tento prvok nie je prítomný. Modlitba môže zástupcov verejnosti uraziť alebo vzbudiť pocit menejcennosti, ale urážka nie je vynútená.⁵⁷ Iná situácia by nastala, ak by členovia mestskej rady vyžadovali od verejnosti aktívnu účasť na modlitbe, alebo by naznačili, že odmietnutie participovať odsudzujú alebo na jeho základe rozhodnú o vznesených požiadavkách v neprospech namietajúcich občanov (žiadateľov).⁵⁸ Z rozhodnutí súdu je odvoditeľné, že (1) modlitba nemôže byť predpísaná politickým orgánom alebo jej obsah podľa neho upravený, ale (2) modlitba môže byť vedená príslušníkom náboženskej organizácie v sektárskom tóne, ale (3) nemôže mať hanlivý alebo konvertný charakter, (4) musí byť zabezpečená rôznorodosť náboženských vier zákazom diskriminácie medzi jednotlivými prúdmi a (5) dobrovoľnosť participácie nie je zárukou súladu s ústavou, pretože rozhodujúcim faktorom je miera donútenia osoby zúčastniť sa na praktike. Ak je súčasťou sporného opatrenia historická tradícia schválená tvorcami ústavy, nie je potrebné aplikovať žiaden z formálnych súdnych testov pre zistenie súladu s náboženskou klauzulou. Toto tvrdenie môže mať ale obmedzený dosah, ktorý zahŕňa výlučne oblasť legislatívnej modlitby na všetkých vládnych úrovniach. Je sporné, či aj v skutočnosti odmietnutie participovať na modlitbe nebude mať dopad na náboženské menšiny a či *Jeffersonovo* varovanie o znížení občianskeho statusu sa nestane realitou.

Záver

Snaha o vysvetlenie človekom nepochopiteľných javov viedla ľudí k viere v nadprirodzené bytosti alebo Najvyššiu existenciu, ktorá stvorila a môže naďalej riadiť svet. Viera má u každého jednotlivca iný význam a jej prejavy sú podmienené vedomím a svedomím osoby. Tvorcovia americkej ústavy videli, že viera sa nemôže stať súčasťou politiky bez toho, aby nedošlo k degradovaniu jedného alebo druhého. Oddelenie náboženstva od výkonu vládnych funkcií si vyžadovalo súdnu vetvu ako arbitra. Nejednotnosť pri interpretácii náboženskej klauzuly dala od jej inkorporácie vzniknúť viacerým testom pri posudzovaní ústavnosti prijatých opatrení. *Lemonov* test zámeru, efektu a zatiahnutia vlády do náboženskej oblasti bol prepracovaný v teste podpory náboženstva. Ten sa snaží zistiť, či racionálny pozorovateľ vníma vládnu politiku ako podporu alebo potlačanie náboženstva. Modlitba na začiatku zasadnutí zastupiteľských zborov má výnimočné postavenie v ústavom systéme Spojených štátov. Bez aplikácie konkrétneho testu boli na štátnej aj lokálnej úrovni schválené modlitebné praktiky na základe historickej tradície odvodené od obdobia vzniku federálnej ústavy. Na rozdiel od školských zariadení, nemá legislatívna modlitba donucovací charakter. Ústavne priechodný obsah by nemal znevažovať alebo zatracovať iné presvedčenie a vieru obyvateľov lokálnej územnej jednotky. Rozhodnutia Najvyššieho súdu sú v tejto oblasti dôsledne ohraničené a nemali by mať väčší vplyv na iné vládne opatrenia. Zastupiteľské zbory federácie, štátov, krajov aj miest tak môžu naďalej otvárať svoje zasadnutia modlitbou.

Literatúra:

- Abington School District v. Schempp, 374 U.S. 203 (1963).
 Dodatočné deklaratórne a reštriktívne klauzuly. 1 Stat. 97.
 Engel v. Vitale, 370 U.S. 421 (1962).
 Everson v. Board of Education, 330 U.S. 1 (1947).
 GALE, J.: Annals of the Congress of the United States. Volume I, Gales & Seaton, 1834.
 Galloway v. Town of Greece, 681 F.3d 20 (2d Cir. 2012). Federálny odvolací súd druhého okruhu.
 Galloway v. Town of Greece, 732 F.Supp. 2d 195 (W.D.N.Y. 2010). Federálny obvodový súd západného distriktu štátu New York.
 HAMILTON, A., MADISON, J., JAY, J.: Listy federalistov. Kalligram, 2002.
 Chambers v. Marsh, 504 F.Supp. 585 (D. Neb. 1980). Federálny obvodový súd štátu Nebraska.
 Chambers v. Marsh, 675 F.2d 228 (1982). Federálny odvolací súd ôsmeho okruhu.

⁵⁴ Engel v. Vitale, 370 U.S. 421, 422 (1962).

⁵⁵ Lee v. Weisman, 505 U.S. 577, 592 (1992).

⁵⁶ Santa Fe Independent School Dist. v. Doe, 530 U.S. 290 (2000).

⁵⁷ Town of Greece v. Galloway, 572 U.S. _ (2014). Slip. op. s. 21.

⁵⁸ Id. s. 20.

- JEFFERSON, T.: The Virginia Act For Establishing Religious Freedom. General Assembly of the Commonwealth of Virginia, 1786. Prepis dokumentu dostupný na internete: <<http://www.virginiamemory.com/docs/ReligiousFree.pdf>> [10/30/2014].
- Lamb's Chapel v. Center Moriches Union Free School Dist., 508 U.S. 384 (1993).
- Larson v. Valente, 456 U.S. 228 (1982).
- Lee v. Weisman, 505 U.S. 577 (1992).
- Lemon v. Kurtzman, 411 U.S. 192, 612 (1973).
- Lynch v. Donnelly, 465 U.S. 668, 691 (1984).
- MADISON, J.: A Memorial and Remonstrance Against Religious Assessments. General Assembly of the Commonwealth of Virginia, 1785. Prepis dokumentu dostupný na internete: <<http://founders.archives.gov/documents/Madison/01-08-02-0163>> [10/30/2014].
- Marsh v. Chambers, 463 U.S. 783 (1983).
- McCullum v. Board of Education, 333 U.S. 203 (1948).
- OBERG, B.: The Papers of Thomas Jefferson, Volume 36: 1 December 1801 to 3 March 1802. Princeton University Press, 2009.
- Santa Fe Independent School Dist. v. Doe, 530 U.S. 290 (2000).
- Town of Greece v. Galloway, 572 U.S. _ (2014).
- U.S. HOUSE OF REPRESENTATIVES: Journal of the House of Representatives of the United States. Volume I, Gales & Seaton, 1826.
- U.S. SENATE: Journal of the Senate of the United States of America. Volume I, Gales & Seaton, 1820.
- United States v. Seeger, 380 U.S. 163 (1965).
- Ústava Spojených štátov amerických.
- Wallace v. Jaffree, 472 U.S. 38 (1985).
- Walz v. Tax Commission of the City of New York, 397 U.S. 664, 668 (1970).
- Zákon o vojenskom náboře (*Selective Service Act of 1948*) 62 Stat. 613.
- Zákon pre poskytnutie kompenzácie členom Senátu a Snemovne Reprezentantov Spojených štátov a úradníkov oboch snemovní (*An Act for allowing Compensation to the Members of the Senate and House of Representatives of the United States, and to the Officers of both Houses*) 1 Stat. 70.
- Zorach v. Clauson, 343 U.S. 306 (1952).

BISKUP P. P. GOJDIČ A OCHRANA GRÉCKOKATOLÍCKEHO ŠKOLSTVA V OBDOBÍ SLOVENSKEJ REPUBLIKY (1939 – 1945)

GABRIEL SZÉKELY

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: gabseky@gmail.com

Abstract:

The study analyses a problematic status of the Greek Catholic Church in a political and ideological establishment of the Slovak Republic during 1939 – 1945, as well as the confrontational relationship of both subjects. Slovak Republic – as it is formulated in the Preamble to the Constitution – has identified itself with the (catholic) Christianity, i.e. the concept of National Socialism has originated at the background of a Christian worldview. This ideological construct has adored one (Slovak) nation to indoctrination of a society. Such construct has ultimately led to the discrimination of national minorities, in this case Ruthenian minority, which members has mostly identified with the Greek Catholic confession. In a regime with a close connection of the Catholic Church and the political system there were fluently applied undemocratic practices which infringed upon internal affairs and operation of the Greek Catholic Church, primarily its educational system (Greek Catholic Seminary and Theological Academy) in the intention to weaken its internal structure and integrity.

Keywords:

Greek Catholic Church, The Slovak Republic, Nationalism, Ruthenians, Bishop Gojdič.

Otázka vzájomného vzťahu Slovenskej republiky a gréckokatolíckej cirkvi v období rokov 1939 – 1945 bola a je do súčasnosti predmetom výskumu relatívne malej skupiny cirkevných i svetských historikov, ktorí k uvedenej problematike pristúpili skúmaním jej rôz-

nych aspektov a stránok. Doteraz známe a publikované závery čiastkových aj komplexnejších výskumných analýz tvoria východiskový fundament poznania tejto špecifickej časti moderných dejín Slovenska. V nadväznosti na to existuje pomerne široký okruh neprebádaných a nezodpovedaných otázok, ktorým je potrebné venovať pozornosť aj z hľadiska historickej sebareflexie Slovákov a kritického vyrovnávania sa s nedávnou minulosťou. Vychádzajúc z historikmi dokázanej existencie komplikovaných a neriešených otázok v uvedenom období, pričom tieto boli zdrojom vzájomnej konfrontácie štátu a jeho zložiek moci s hierarchiou gréckokatolíckej cirkvi¹, nahliadneme v príspevku predovšetkým na problematiku národnostných vzťahov, etnického napätia medzi majoritným, väčšinovým národom a nie zanedbateľnými menšinami. V rámci toho analyzujeme konkrétne príklady, v ktorých možno pozorovať úsilie štátnej moci o vytváranie národnostných tenzií a administratívnych (byrokratických) obštrukcií za účelom ovplyvniť fungovanie gréckokatolíckeho školstva, jeho inštitucionálny charakter a personálne zloženie. Popri tom skúmajeme, aký postoj zaujal prešovský biskup Pavol Peter Gojdič v záujme ochrany a rozvoja gréckokatolíckeho školstva. Tieto antagonistické procesy sledujeme na príklade konkrétnych vzdelávacích ustanovizní cirkvi – Gréckokatolíckeho bohosloveckého seminára a Bohosloveckej akadémie.

¹ Otázky politického, hospodárskeho, konfesijného, národnostného, sociálneho a kultúrneho charakteru (Coraň, 2009a, s. 119).

Vzájomný vzťah medzi orgánmi štátnej moci a gréckokatolíckou cirkvou v rokoch 1939-1945 do významnej miery ovplyvňovala aj národnostná otázka, ktorej konkrétne kontúry sa vyprofilovali na pozadí vzájomného spolunažívania Slovákov a Rusínov. Obdobie spolupráce oboch národností v Uhorsku vystriedala atmosféra všeobecnej nespokojnosti národnostných menšín v I. ČSR. Hoci sa vtedajšia Slovenská národná rada vyslovila za riešenie ekonomicko-sociálnych otázok Rusínov na východnom Slovensku, za ich plnú autonómiu v školských a cirkevných záležitostiach, k zlepšeniu vzájomných vzťahov nedošlo. Rusíni naďalej zostali národnostnou menšinou a postupne začali prejavovať autonomistické snahy s cieľom úpravy administratívnej hranice medzi Slovenskom a Podkarpatskou Rusou. Otvorili sa taktiež otázky politickej lojality, spochybňovania výsledkov populačných cenzov a ich manipulácie, ale aj ústavné garantovaných jazykových práv, ktorých praktické uplatňovanie ostalo iba v deklaratórnej rovine (Galajda, 2009, s. 142). Vzťah Slovákov a Rusínov bol poznačený vzájomnými antagonizmami, v ktorých sa konfesionálna príslušnosť stala politickým nástrojom propagandistických vyhlásení a agitácie v prospech posilnenia nacionálnej príslušnosti (Coranič, 2008, s. 53 – 54; Magocsi, 1994, s. 158). Vznik Slovenskej republiky v marci 1939 nepriniesol očakávané budovanie konštruktívnych vzťahov medzi jednotlivými národnosťami. Nestalo sa tak ani v prípade rusínskej menšiny, ktorá mala z hľadiska jazyka, konfesionálnych a kultúrnych znakov k slovenskému majoritnému obyvateľstvu veľmi blízko. Namiesto spolupráce došlo k uvoľneniu frustrácií z národnostného útlaku, prejavom nedôvery až averzie a vzájomných rozporov v politickej, ako aj konfesionálnej rovine, nakoľko prevažná časť Rusínov sa hlásila ku gréckokatolíckej cirkvi, nepatrná časť k pravoslávnej cirkvi.

K úmyslu budovať národný, etnický „čistý“ štát Slovákov, t.j. štát, kde menšiny asimilujú s dominantnou slovenskou väčšinou, teda bez akejkoľvek účasti (aj) rusínskeho etnika, sa doznáva aj bývalý učiteľ, vtedajší politik a poslanec Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) Pavol Čarnogurský, ktorý vo svojom článku „Národný štát“ vo vládných novinách *Slovák* otvorene vyjadruje svoje potešenie z toho, že Maďari zabratím východného Slovenska vyriešili problém Rusínov. Tento akt vníma pozitívne preto, že „nám odpadla starosť, ako si upraviť svoj pomer k nim [...], chceli sme im ukázať, že svoj pomer k menšinám stavíme na zásade spravodlivosti a práva“ (Čarnogurský, 1939, s. 1). O tejto formálne deklarovanej zásade sa mohli postupne presvedčiť aj všetci príslušníci gréckokatolíckej konfesie bez ohľadu na svoju národnostnú príslušnosť. Vzniknutú situáciu P. Čarnogurský ďalej komentoval slovami: „Ostalo nám východné Slo-

vensko Zemplína a Šariša. I keď tam nezní stredoslovenčina, i keď sú tam gréckokatolíci, ale niet tam inej národnosti, ako výlučne národnosť slovenská“ (1939, s. 1). Okrem toho, že mu prekážala historicko-kultúrne kreovaná existencia nárečí východoslovenského regiónu a prítomnosť grécko-katolíkov, mylná bola aj jeho interpretácia jednoliatosti a uniformity slovenského etnika vo východnej časti republiky. Zdôvodnenie zámerného potlačenia tohto historicko-etnického kontextu P. Čarnogurský vyjadril nasledovne: „Musíme znemožniť a v zárodku zničiť každú myšlienku i sebamenšiu akciu, ktorá by smerovala na východnom Slovensku k inému národnému symbolu, než je symbol slovenského dvojramenného kríža na slovenských kopcoch. Zásadné a sústavné sledovanie tohto cieľa nami nemôže nikto chápať ako utláčanie, ale výlučne ako liečenie nezdravej veci. Slovenská tlač, slovenská škola a slovenské štátne úrady musia na východnom Slovensku plnou parou nasadiť tempo slovenského uvedomovania“ (1939, s. 1).² Uvedená formulácia poukazuje na tendenciu postupnej slovakizácie Rusínov štátnymi orgánmi cez zintenzívnenie slovenského povedomia a príslušnosti k jednému slovenskému národu aj na východnom Slovensku.

Postoj štátnej moci k rusínskej menšine mal priamu nadväznosť aj na fungovanie gréckokatolíckej cirkvi. Jej pôsobenie v republike sa ľudacky režim usiloval svojimi vyjadreniami neraz zdiskreditovať (Vasiľ, 2010, s. 35). Vládni činitelia mali vážny záujem na vyriešení otázky existencie gréckokatolíkov v štáte vo svoj prospech, a preto jej falošne prisúdili „nálepku“ – rusínska otázka. Kritike režimu sa nevyhol ani gréckokatolícky biskup P. P. Gojdič, ktorý sa verejne priznával a hlásil k rusínskej národnosti. Hoci bol režimom považovaný za rozvracača, nositeľa dezintegračných a rusinizujúcich tendencií voči slovenským gréckokatolíkom, svoju etnickú príslušnosť nepovýšil nad rámec svojej biskupskej povinnosti – brániť a starať sa o všetkých gréckokatolíkov bez rozdielu národnosti či stavu.³ Tento prístup uplatnil aj v prípade začlenenia farností Zemplína pod nevyhnutnú správu Prešovského ordinariátu⁴ (predtým pod správou Mukačevskej eparchie) (Borza, 2013, s. 234). S ich správou pomáhal

² Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky: § 81 – (1) Všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania požívajú ochranu života, slobody a majetku. (2) Obmedzenie týchto práv je prípustné len na základe ustanovení zákonov. § 85 – Sloboda vierovyznania, prejavu mienky, vedeckého bádania a umenia sa zabezpečuje, nakoľko nenarádza na ustanovenia zákonov, verejného poriadku a kresťanských mravov.

³ „Pre Slovákov som Slováč, pre Maďarov som Maďar, pre Rusínov som Rusín“ (Janočko, 2008, s. 244).

⁴ AGAP – Inv. č. 74, 1939, sign. 20; Coranič, 2009b, s. 403.

biskupstvu najmä generálny vikár Anton Tink, farár v Rakovici nad Ondavou.

Konfrontácii s režimom sa okrem biskupa Gojdiča nevyhli ani gréckokatolícki duchovní, predstavitelia reholí či nepočetná skupina laickej učiteľskej inteligencie, ktorá sa s touto cirkvou identifikovala. Orgány štátnej moci ich neraz upodozrievali a obviňovali zo separatisticko-nacionálnych pohnútok, hungarizmu, niekedy aj boľševizmu. Tieto konfrontácie sa usiloval ľudácky režim sporadicky zmieriňovať predstieraným záujmom o vzájomnú spoluprácu medzi Slovákmi a Rusínmi. Zámer indoktrinovať a systematicky potláčať etnicko-konfesionálnu identitu občanov spočíval v možnosti ovládnuť školstvo prostredníctvom získania vedúcich pozícií a dosadzovania režimu naklonených ľudí do štruktúr vzdelávacieho systému. Príkladom tejto tendencie bolo iniciovanie pracovnej porady v Medzilaborciach dňa 14. 11. 1939 za účasti slovenských a rusínskych učiteľov, gréckokatolíckych kňazov a notárov okresu Medzilaborce. Štátne orgány zastupovali poslanec JUDr. Matej Huťka – okresný náčelník a neskorší šéf Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB), dr. Peter Starinský a zástupca Matice slovenskej Lófay. Gréckokatolícku cirkev zastupoval poslanec a dekan Anton Simko, záujmy rusínskeho školstva hájil školský inšpektor Imrich Hajtáš. Zo strany gréckokatolíckeho učiteľstva vzišla ochota spolupráce v procese konsolidácie vtedajších pomerov, rovnako prísľub odmietnutia akejkolvek aktivity namierenej proti integrite novovzniknutého štátu a vedúcej k destabilizácii vnútropolitkej situácie. Deklarovanie lojality k republike vzišlo z vystúpenia zástupcu gréckokatolíckeho učiteľstva, a to učiteľa Mlynariča. Postoj gréckokatolíckeho duchovenstva voči republike bol rovnako lojálny. Obhajoba duchovných, učiteľov a ostatnej gréckokatolíckej inteligencie bola postavená na jasnom odmietnutí obvinení či podozrení z ich promaďarskej náklonnosti. Podľa slov „hovorcu“ – „nikdy maďarónstvo nebolo, nie je a nebude programom inteligencie ruskej.“⁵ Osud tunajších Rusov (Rusínov) je úzko spätý s osudom slovenského národa a štátu v prítomnosti, aj v tej najďalšej budúcnosti“ (Simko, 1939, s. 4). Toto vyjadrenie potvrdila rusínska inteligencia vstupom 67 prítomných rusínskych kňazov a učiteľov do Matice slovenskej, čím si pripomenuli spoluprácu gréckokatolíkov s Maticou nielen v minulosti – v osobe Adolfa Dobrianskeho – ale aj so zreteľom do budúcnosti.

Práve školstvu a všeobecnej osvete venoval biskup Gojdič mimoriadnu pozornosť.⁶ Tá sa prejavila v jeho

starostlivosti o všetky stupne vzdelávania vrátane s nimi spojených internátov – sirotinec, Alumnea, Malý seminár a Kňazský seminár (Janočko, 2008; Kovaľová, 2009, s. 85 – 100). Najmä posledná menovaná inštitúcia, ako súčasť niekdajšej Bohosloveckej akadémie, bola stredobodom pozornosti štátnej moci. Ešte pred stretnutím v Medzilaborciach odporúčali riaditeľ polície v Prešove Bielický a župan Šarišsko-zemplínskej župy Štefan Haššík, úradne premiestniť gréckokatolícke biskupstvo z Prešova do Medzilaboriec alebo Svidníka pre potreby Rusínov. Spolu s biskupstvom tam mali byť presunuté aj všetky dôležité školské ustanovizne vrátane Gréckokatolíckej bohosloveckej vysokej školy a kňazského seminára. Definitívnym riešením rusínskej otázky na Slovensku malo byť zriadenie slovenského Gréckokatolíckeho biskupstva v Prešove.⁷ Župan Š. Haššík v záujme vymedzenia rusínskej otázky viackrát apeloval na predstaviteľov slovenskej vlády, aby vytvorili samostatný okres Svidník. Na zvyšku rusínskeho etnického územia odporúčať dôslednú slovakizáciu „rusínskej elastickej masy“.⁸

„Riešenie“ národnostnej otázky sa premietlo aj v rámci Gréckokatolíckeho kňazského seminára v Prešove. V októbri 1939 bol biskup Gojdič prípisom MŠaNO obvinený z neochoty ordinovať bohoslovcov gréckokatolíckeho obradu slovenskej národnosti. Toto obvinenie dôrazne dementoval, označil za nepravdivé, vnášajúce zlobu a očierňujúcu gréckokatolícke duchovenstvo.⁹ Možno predpokladať, že išlo o reakciu režimu na odpoveď biskupa Gojdiča zo dňa 18. 4. 1939 biskupovi Alexandrovi Stojkovi v Užhorode, ktorého požiadal, aby bohoslovci jeho Apoštolskej administratúry, ktorá pripadla Slovensku, dokončili započaté štúdiá v Užhorode. Napriek tomu, viacerí teológovia z tohto územia neskôr študovali v Prešove aj v Bratislave – napr. Jozef Knežo, Ján Hric, Ján Valko, Jozef Dandar, Bartolomej Leško a iní. Zo strany biskupa Gojdiča, vedenia fakulty a seminára nepociťovali žiadnu diskrimináciu či ponížovanie kvôli svojej slovenskej národnosti. Tieto tendencie sa prejavili skôr zo strany rímskokatolíckej cirkvi, o čom svedčia aj archívne dokumenty.

Nacionalisticky motivované kroky režimu pokračovali aj naďalej. Dňa 2. 11. 1939 sa dr. Karol Körper, nitriansky kanonik, priateľ a zástanca biskupa Gojdiča osobne pred ním postával, že „vraj správa Gréckokatolíckeho bohosloveckého seminára v Prešove zabraňuje bohoslovcovi v tom, aby hovorili po sloven-

⁵ V zmysle „rusínskej“ (pozn. autora).

⁶ Najmä kňazskému semináru a bohosloveckej škole, ktoré boli miestami „duchovného a vedomostného formovania budúcich kňazov“ (Šturák, 2000, s. 17).

⁷ ŠOBA – Prešov, PR-P, 6684/39, prezidiálne spisy; ŠUA – SR, Fond MV, 16949/40, prezidiálne spisy, krab. 75.

⁸ ŠOBA – Prešov, ŠZŽ – ŠB, 249; ŠUA – SR, Fond MV, 154/40, prezidiálne spisy, krab. 79.

⁹ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 49.

sky".¹⁰ Obvinenie bolo pre eparchiu a vedenie seminára dehonestujúce, nepodložené relevantnými dôkazmi. Biskupský ordinariát následne zverejnil výsledok úradného vyšetrovania, podľa ktorého bolo obvinenie „bezzákladné, zlobné, lebo nikto a nikdy nezabraňuje bohoslovcem, aby medzi sebou hovorili po slovensky".¹¹ Vtedajší rektor seminára Anton Rojkovič k tomu pripojil aj tri prehlásenia – za rektorát seminára, profesorský zbor akadémie a bohoslovcov.¹² Rovnaké stanovisko vydalo biskupstvo aj vo veci obvinenia vedenia seminára a špirituála dr. Vasiľa Hopka, ktorý sa údajne „vyslovil pohrdavo o Slovenskom štáte, nazývajúc ho vraj štátom sezónnym".¹³ Dňa 12. 11. 1939 ozrejmil biskup Gojdič okolnosti situácie v liste adresovanom prezidentovi republiky, dr. Jozefovi Tisovi, v ktorom – upozornil na zverejňovanie necenzurovaných článkov v slovenských novinách očierňujúcich gréckokatolícku cirkev a hierarchiu za účelom vyvolávania vzájomných rozporov a anarchie v seminári; zdôraznil snahu Ordinariátu na konsolidácii pomerov medzi Rusínmi a Slovákmi; požiadal prezidenta o odstránenie anarchie a reštitúcie v seminári.¹⁴ Na základe tejto umelo vyvolanej aféry možno konštatovať snahu režimu cielene provokovať etablované a fungujúce gréckokatolícke inštitúcie za účelom ich postupného ovládnutia vrátane úsilia o vybudovanie siete režimu lojálnych spolupracovníkov, udavačov a prísluhovačov pre vytvárajúcu sa zložku tajnej polície – Ústredňu štátnej bezpečnosti (ÚŠB), ktorá vznikla 13. 12. 1939 (Kol. autorov, 1986, s. 428).

Dôležitým východiskom v starostlivosti o gréckokatolícke vzdelávacie inštitúcie a Bohoslovecký seminár bol pre biskupa Gojdiča reálny stav a zloženie gréckokatolíckeho duchovenstva. Ten je známy na základe zachovaných schematizmov eparchie, a tiež zo správy vypracovanej pre Biskupský ordinariát na základe hlásení jednotlivých dekanátov Prešovskej gréckokatolíckej eparchie a Mukačevskej Apoštolskej administratúry z 22 dekanátov a 168 farností.¹⁵ Na základe presného zoznamu kňazov, zaslaného dňa 23. 10. 1940 vatikánskemu chargé d'affaires Mons. G. Burziovi¹⁶ vyplýva, že biskup Gojdič mal k dispozícii 230 gréckokatolíckych kňazov.¹⁷ Z demografického hľadiska bol tento počet nestabilný, keďže približne 80 kňazov bolo starších ako 50 rokov. Dôležitým ukazovate-

lom bol aj počet študujúcich bohoslovcov a kandidátov do seminára.¹⁸ Ako z týchto záznamov, tak aj z výkazu všetkých systematizovaných 150 farností pre MŠaNO k zostaveniu rozpočtu na rok 1944¹⁹ je zrejmé, že vtedajšie potreby biskupstva boli omnoho vyššie ako možnosti ich naplnenia. Aj tento faktor využil režim k tomu, aby presadzoval svoje zábery s cieľom obmedziť vplyv gréckokatolíckej cirkvi na občanov štátu, ktorí sa k tejto konfesii hlásili.

O tom, že sa zo strany štátnej moci a úradov vytváral neustály tlak na hierarchiu cirkvi za účelom presadzovania svojich požiadaviek a násilnej slovakizácie, nasvedčuje aj prípis šarišsko-zemplínskeho župana dr. Andreja Dudáša. Koncom januára 1942 informoval Gojdiča o prijatí poverenia biskupa pre vyjednávanie ordinariátu so štátnou správou – radcu a farára Belo Šalamona – spolu s tvrdením, že „štátna správa má záujem riešiť problémy".²⁰ V okruhu 18 bodov uviedol návrh, aby „farári v každej slovenskej obci kázali a katechizovali po slovensky". Vydal záväzok, podľa ktorého mal ordinariát v záujme výchovy slovenského duchovného dorastu prijímať bohoslovcov v pomere 2:1 v prospech slovenskej národnosti. Jeho návrhom biskupovi, aby „vydal všetkým svojim katechétom, pôsobiacim na slovenských gymnáziách [...], aby vhodným spôsobom pripravovali a získavali potrebný počet slovenských gréckokatolíckych študentov na kňazské povolanie", mala byť do budúcnosti zabezpečená „riadna cirkevná výchova slovenského kňazského dorastu [...]".²¹ Z ďalších bodov prípisu župana je evidentná snaha vládnych štruktúr o kontinuálnu systematickú likvidáciu Gréckokatolíckeho ruského gymnázia, kontrolu kňazskej formácie, získanie vplyvu v nomináciách do vedenia bohosloveckého seminára, presadzovanie štátneho jazyka pri prednáškach a meditáciách, a tiež zasahovanie do služieb a personálnych záležitostí cirkvi.

Reakciou na to bola výzva biskupa Gojdiča zo dňa 17. 2. 1942, adresovaná profesorom slovenských gymnázií, v ktorej ich prosil, aby nedostatok slovenských gréckokatolíckych bohoslovcov pomohli riešiť tým, že „vhodným spôsobom budú pobožných a nadaných gréckokatolíckych slovenských študentov pripravovať a získavať na kňazské povolanie".²² S pomocou kňaza B. Šalamona však biskup zostavil odpoveď prešovskému županovi, v ktorej sa vo veci kňazského povo-

¹⁰ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 49.

¹¹ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 46.

¹² AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 49.

¹³ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, sign. 46 a 49.

¹⁴ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, sign. 49.

¹⁵ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1942, krab. 791, sign. 2000; Borza, 2011, s. 97.

¹⁶ Ďurica, 1995, s. 149, 154; Ďurica, 1999, s. 22 – 23.

¹⁷ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 75, 1940, sign. 37.

¹⁸ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 790, sign. 750.

¹⁹ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 1900.

²⁰ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 77, 1942, sign. 1.

²¹ Tamže.

²² Tamže.

lania vyjadril zamietavo – t.j. v prípade bohoslovca ide výlučne o vec Boha: „Non vos eligistis me, sed Ego vos“²³. Zároveň k tomu podotkol: „Do tohto Božieho práva veľmi agresívne sa miešať, t.j. proti vôli Božej niekoho nútiť, aby sa stal kňazom bez povolenia, alebo naopak niekoho proti vôli Božej odstrániť od oltára, keď ho Pán Boh volá, bola by najväčšia nespravodlivosť, najväčší hriech a najväčšie nešťastie tak pre Cirkev, národ a štát, veď známe je to porekadlo: 'Omne bonum ex clero et omne malum ex clero'²⁴ a tento spôsob mohol by sa stať príčinou rozmnoženia zlých kňazov“²⁵. Týmto možno preukázať, že zo svojej úradnej pozície vnímal otázku výberu kandidátov a ich budúceho kňazského povolania mimoriadne citlivo, keďže mu záležalo na budúcnosti zverenej eparchie. Svojím vyjadrením dal orgánom štátnej moci najavo, že hoci mal záujem o výchovu bohoslovcov slovenskej národnosti, národnostný princíp nemal byť prvoradým atribútom k výberu kandidátov a ich povolenia. Otázka prijímania do seminára mala byť (a aj bola) záležitosťou cirkvi, nie štátneho dirigizmu.

Otázku predstavených seminára považoval biskup za vyriešenú, nakoľko kanonik Mikuláš Harčár bol rodený Slovák, pochádzajúci z pôvodnej slovenskej rodiny. Vo veci špirituála seminára – dr. Myrona Podhajeckého, argumentoval biskup tým, že hoci bol pôvodom Rusín, školy absolvoval slovenské a slovenčinu ovládal dokonale. Okrem iného uviedol, že „je preplnený duchom cirkevným, katolíckym, ktorý sa môže povzniesť nad všetkými nacionálnymi a politickými otázkami tak, že podľa slov sv. Pavla 'omnibus omnia'²⁶. Podľa želania Župného úradu „už i doteraz striedavo prednášal meditácie v reči slovenskej a rusínskej“. Biskup Gojdič zároveň podotkol, že nie je „proti ustanoveniu za špirituála – kňaza Slováka, len nech bude to spôsobilý za každého ohľadu, ako je dr. Myron Podhajecký“²⁷. Týmto dal najavo, že v otázke personálneho obsadzovania funkcií nehľadá na národnostnú príslušnosť, ale v prvom rade na duchovné črty osoby kňaza a jeho autentický život v súlade s náukou cirkvi, čo do teologického, tak aj morálneho rozmeru.

Spomenuté atribúty považoval za nadradené akýmkoľvek iným požiadavkám, nakoľko zohrávali dôležitú úlohu pri formácii bohoslovcov, ktorým mal byť špirituál príkladom. K otázke užívania jazyka pri prednáškach dal profesorský zbor Bohosloveckej akadémie stanovisko, že „vo svojich prolekciiach popri latinskom a obradovom jazyku užíval v miere potrebnosti tak slovenský ako aj ruský jazyk“. Akademický zbor zároveň vyjadril ochotu podriaďiť sa aj v budúcnosti nariadeniam ordinariátu, s dôrazom na potrebu zohľadnenia skutočnosti, že „väčšina bohoslovcov je rusínskej národnosti.“²⁸ Spomenutých 18 bodov zo strany Župného úradu preukazuje, do akej miery chcel vládnucci režim získať, resp. mať kontrolu nad vnútorným fungovaním cirkvi. Hoci tieto postupy angažovania sa do interných záležitostí cirkvi mali direktívny a nátlakový charakter, v porovnaní s neskoršími totalitnými praktikami komunistického režimu boli skôr „latentnou“ formou praktík uplatňovaných politickým režimom vo všetkých sférach spoločenského života (Porov.: Hruboň, 2014, s. 20).

Paradoxne vyznel postup štátnej moci v otázke vzdelávania bohoslovcov mimo územia Slovenskej republiky. V prípise Župného úradu z 19. 4. 1942 sa v bode 8 odporúčalo biskupovi, aby posielal nadaných slovenských bohoslovcov vo väčšom počte do Ríma a Bratislavy na štúdiá subvencované štátnymi prostriedkami.²⁹ Možno sa legitímne domnievať, že posielaním bohoslovcov do týchto miest sledoval režim ich „vyňatie“ zo sféry vplyvu ordinariátu v Prešove, čím sa mala narušiť akákoľvek väzba (kultúrna, jazyková, intelektuálna) s miestnym prostredím, taktiež lojalita k cirkevnej hierarchii. Išlo nielen o sofistifikovaný spôsob slovakizácie, ale aj o propagandisticky podfarbenú politiku presvedčania spoločnosti o vzájomnom „spolunažovaní“ štátu a gréckokatolíckej cirkvi. Paradox spočíva v prehliadaní ekonomickej reality a materiálnych pomerov v spoločnosti zo strany štátnej moci. Na samotné štúdium v republike nebol dostatok štátnych finančných subvencií, nieto ešte na štúdium v cudzine. Otázka zasielania bohoslovcov do Ríma bola zo strany biskupa Gojdiča pre uvedené dôvody neprijateľná.

O tom, aké „priaznivé“ či skôr nepriaznivé boli pomery gréckokatolíckych bohoslovcov k štúdiu na Slovensku, vypovedá aj vzájomný vzťah s rímskokatolíckou cirkvou. Čo sa týka štúdiá na západnom Slovensku, Apoštolská administratúra v Trnave sa k štúdiu gréckokatolíckych bohoslovcov na Rímskokatolíckej bohosloveckej fakulte Slovenskej Univerzity v Bratislave postavila skôr negatívne. Dôkazom je aj

²³ „Nie vy ste si vyvolili mňa, ale ja som si vyvolil Vás...“ (Jn 15, 16).

²⁴ „Všetko dobré pochádza z duchovenstva i všetko zlé pochádza z duchovenstva.“

²⁵ Tamže.

²⁶ „Všetkým všetko“. Slová apoštola Pavla z Listu Korinťanom (1 Kor 9, 20): „Pre Židov som sa stal akoby Židom, aby som získal Židov. Pre tých, čo sú pod zákonom, bol som akoby pod zákonom... Pre všetkých som sa stal všetkým, aby som zachránil aspoň niektorých.“ Pavlovo slovo sa vykladá ako ochota stať sa každému tak blízky, aby mu bol schopný aj inkulturáciou ohlasovať Ježiša Krista ako Mesiáša – pre všetkých bez výhrad.

²⁷ Tamže.

²⁸ Tamže

²⁹ AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 77, 1942, sign. 1.

prípís z 12. 6. 1943, v ktorom trnavský apoštolský administrátor, biskup dr. Pavol Jantusch, odmietol v školskom roku 1943/44 prijať pre disciplinárne dôvody na ďalšie štúdiá Juraja Bumberu (4. ročník) a Michala Malého (2. ročník). Biskup Gojdič na nekvalifikované rozhodnutie svojho biskupského kolegu reagoval s otvoreným prekvapením a počudovaním. V prípade bohoslovca Bumberu (neskoršieho celibátneho kňaza, farára v Prešove a člena rehole jezuitov) uviedol, že „nemôže ohrozovať disciplínu a mravnosť rímskokatolíckych bohoslovcov, ale naopak môže poslúžiť všetkým bohoslovcom ako vzor príkladného bohoslovca obradu svätého Cyrila a Metoda“.³⁰ V nasledujúcom akademickom roku 1943/44 plánoval biskup Gojdič poslať do seminára v Bratislave štyroch bohoslovcov. Do 1. ročníka Juraja Kocáka a Jána Valka, do 2. ročníka Jozefa Dandára a Jána Fedora. Okrem Jána Valka, ktorého na štúdiá nakoniec neposlal, ďalší traja poslucháči na štúdium nastúpili.³¹

Podmienky gréckokatolíckych bohoslovcov v Bratislave neboli jednoduché ani ideálne. Na tento fakt poukazuje poslucháč teológie Michal Malý z Poše v liste ordinariátu, v ktorom žiada biskupa o preloženie do seminára v Prešove. Ako dôvod, okrem zlého zdravotného stavu a slabej telesnej konštrukcie, uvádza aj izolovanosť od byzantského obradu. Vyjadril ju nasledovne: „Nakoľko mi nebolo dovolené ani len v nedeľu ísť na našu bohoslužbu (okrem Roždestva Christovho a Paschy), čo má za následok akési odcudzenie a zabúdanie vlastného obradu. Mal som nemalé ťažkosti vo vedení duchovného života, lebo nemohol som si zvyknúť na ducha katolíckej (latinskej) výchovy. Chýbala mi akási náplň, ktorú v hojnosti poskytujú naše obrady“.³² Po rôznych peripetiách nakoniec v školskom roku 1943/44 nastúpili do Bratislavy štyria bohoslovci, vrátane Juraja Bumberu, ktorí v októbri 1943 požiadali ordinariát v Prešove o zvýšenie podpory od MŠaNO. Biskup následne odoslal ministerstvu žiadosť o podporu, ktorou mali byť zabezpečené ich základné existenčné potreby v Bratislave.³³ Správa verejno-základinných majetkov v Bratislave poskytla v uvedenom školskom roku štyrom poslucháčom teológie Katolíckej bohosloveckej fakulty Slovenskej Univerzity a poslucháčovi Filozofickej

fakulty Emilovi Petachovi sumu 4000 Ks (spolu 20 000 Ks finančnej podpory na celý rok).³⁴

Biskup Gojdič prejavoval starostlivosť aj o potreby absolventov teológie študujúcich neteologické vedné odbory. Príkladom bol Bartolomej Leško, študent Prírodovedeckej fakulty v Bratislave. Ten mal v začiatkoch problémy s ubytovaním v internáte, istý čas býval v kláštore u Milosrdných bratov. Vďaka rýchlemu konaniu a vrúcnej prosbe biskupa Gojdiča sa provinciál rehole františkánov páter Bruno Bhöm prihovoril u riaditeľa vysokoškolského internátu Svoradov – Mons. ThDr. Eugena Filkorna – o ubytovanie pre tohto študenta.³⁵ Gojdič sa s podobným listom priamo obrátil aj na samotného dr. Filkorna, aby sa patričným ubytovaním umožnilo ďalšie štúdium tohto nádejného teológa a vedca. Potvrdením jeho slov je skutočnosť, že sa z B. Leška stal nielen gréckokatolícky kňaz, ale aj celosvetovo uznávaný vedec, geológ. Iným prejavom starostlivosti biskupa bola zvýšená pozornosť o nový kňazský dorast, ktorého bol nedostatok, obzvlášť v čase vojny. Z rozhodnutia konzistória biskupa (27. 6. 1944) sa rozhodol prijať do seminára až 16 nových bohoslovcov, medzi ktorými bol aj Ján Hirka, neskorší prešovský sídelný eparcha po biskupovi Hopkovi.³⁶

Závažnou otázkou v čase II. svetovej vojny bola otázka brannej povinnosti bohoslovcov a vysvätených kňazov. Ministerstvo národnej obrany (MNO) svojím prípisom z roku 1943 oznámilo brannú povinnosť aj pre duchovné osoby (stať A6, ods. 1), podľa ktorej biskupské úrady a rehoľné provincialáty boli povinné každoročne do konca roka oznámiť odvedených kňazov v tom istom roku vysvätených a tých, čo majú v nasledovnom roku narukovať. Dokument je podpísaný generálom Jozefom Turancom, šéfom Vojenskej správy a plukovníkom Júliusom Surovým, prednostom Doplnkovej správy osôb MNO.³⁷ Problémy pre bohoslovcov nastali v jeseni 1943, keď armáda Slovenskej republiky odmietla dávať odklady poslucháčom teológie napriek tomu, že biskupi žiadali odklad aj pre kňazov až do jedného roka po vysviacke. Biskupa Gojdiča na túto situáciu upozornil a o možnosti odkladu vojenskej služby informoval gréckokatolícky Rusín, podplukovník V. Andrejkovič z MNO. Zároveň odporučil biskupom požiadať prezidenta a vládu, aby sa nariadenie o vykonaní vojenskej služby nevzťahovalo na boho-

³⁰ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1943, krab. 796, sign. 2101.

³¹ Tamže.

³² AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 2236.

³³ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3535.

³⁴ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 450.

³⁵ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3803.

³⁶ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 640, 1944, krab. 795, sign. 1400.

³⁷ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 2300.

slovcov, ktorí už boli prijatí do seminára.³⁸ Biskup Gojdič sa následne listom obrátil na predsedu slovenskej vlády, dr. Vojtecha Tuku. Prosil ho, aby bohoslovci dostali študijný odklad z dôvodov ich celkového nedostatku v seminári, nízkeho počtu poslucháčov v 1. ročníku (4 osoby) a nebezpečenstva straty povolania kvôli dvojročnému trvaniu vojenskej služby. Listom sa obrátil aj na generála Jozefa Turanca, ktorého požiadal o odklad vojenskej služby pre bohoslovca Jána Valka. Žiadosťou apeloval na prinavrátenie Valkovho privilégia kňazstva k výkonu vojenskej služby, ako to bolo v I. ČSR a Uhorsku, a tiež, aby ho neporovnávali s laikmi.³⁹ Plukovník Július Surový oznámil svojim prípisom, že uznesením vlády z 15. 5. 1942 sa mohol povoliť maturantom počas brannej pohotovosti štátu (vojnového stavu) odklad, ak idú študovať na vysokú školu, a to v prípade, ak mali dobrý prospech na strednej škole. MNO žiadalo od vlády výnimku aj v prípadoch dostatočného prospechu, ak dotyčný študent bude prijatý na štúdium teológie.⁴⁰

Branná pohotovosť štátu, ktorá v týchto rokoch na Slovensku prebiehala, ovplyvnila aj samotné fungovanie Kňazského seminára, kde si v roku 1942 armáda (Vojenská správa v Prešove) ubytovala vojsko k stráženiu blízkej budovy pošty. Vicerektor seminára B. Šalamon sa neskôr v prípise z júna 1943 sťažoval biskupovi na neudržateľný stav tejto situácie kvôli morálnym deliktom vojakov s cudzími osobami v areáli seminára, ktorý sa stal akoby „verejným hotelom“. Pripomenul, že zadná brána seminára je otvorená ako korzo pre cudzích a vojaci v nočných hodinách tak narušujú pokojný spánok bohoslovcov. Z uvedených dôvodov požiadal biskupa o čo „najprísnejšie zachovanie disciplíny v seminári ako základ výchovy budúcich kňazov“. Upozornil, že za takýchto okolností „sa zmárni každý pokus zachovania seminárskej kázne a tým vopred zničí sa predpoklad pestovania potrebného kňazského charakteru v bohoslovcoch“.⁴¹ Skutočnosť, že sa tak stalo, nebola chybou cirkvi ani vedenia seminára. Vicerektor pripomenul, že pre vojsko našiel náhradné priestory ubytovania, ale Vojenská správa túto možnosť odmietla. K opatreniam a krokom na kompetentných vyšších armádnych miestach už nedošlo, keďže situácia na východnom fronte v rokoch 1944-1945 bola napätá kvôli rýchlemu postupu Červenej armády na západ. Aj v tomto prípade vidieť, do akej miery štátne orgány a inštitúcie ignorovali

potreby a práva cirkvi vrátane jej hierarchických autorít.

Fungovanie a chod seminára počas vojnového obdobia nepriaznivo ovplyvňovali aj ekonomické pomery v spoločnosti, ktoré sa zhoršili odčerpávaním hmotných rezerv pre dotovanie armády na východnom fronte. Kým v školskom roku 1942/43 vykazovalo hospodárenie seminára prebytok finančných prostriedkov po odrátaní pôžičky nevyhnutnej pre začiatok akademického roka a príspevku štátu,⁴² v školskom roku 1943/44 sa už očakávalo zhoršenie hospodárenia. Biskupský vikár dr. Simeon Smandray musel v mene eparchie požiadať MŠaNO o poskytnutie zálohy na dotáciu seminára z náboženského fondu vzhľadom k predčasnemu začiatku školského roka (6. 9. 1943), absencii statkov a stálych príjmov z dôchodkov. Bez tejto dotácie by bol seminár odkázaný na živorenie. Finančnú nestabilitu seminára spôsobila aj nepravidelná platba cirkevnej dane farárov a farností – tzv. seminaristicum,⁴³ ako to uviedol nový rektor seminára Mons. Emerik Sedlák. Poskytnutie zálohy sa nakoniec oddialilo kvôli byrokratickým prieťahom MŠaNO, ktoré opätovne požiadalo k menoslovu bohoslovcov uviesť aj ročník a miesto, kde študujú. Odpoveď na žiadosť poskytlo biskupstvo v polovici novembra 1943.⁴⁴

Problém neplatenia seminaristica ešte viac zvýraznil zlú ekonomickú situáciu z 30. rokov, kedy si seminár musel požičať zo skromného majetku vtedajšieho rektora A. Rojkoviča sumu 13 000 Kčs.⁴⁵ V marci 1943 sa vicerektor seminára B. Šalamon sťažoval biskupovi Gojdičovi, že mnohí kňazi a farnosti poplatok za bohoslovcov stále neuhradili. Žiadal, aby boli všetkým dekanom nariadené vizitácie farností zamerané na kontrolu a prísne vymáhanie dlhov od roku 1940/41. V prípade zistenia podľžnosti navrhoval, aby bol dlh vyrubený na náklady farskej pokladnice.⁴⁶ V roku 1944 sa situácia ešte viac zhoršila, keď poplatok na bohoslovcov prestali odvádzať ako nekongruovaní kňazi,⁴⁷ tak aj samotní bohoslovci (prevažne z farností Zemplína), ktorí nemali uhradené poplatky za stravu.⁴⁸ Fi-

³⁸ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3430.

³⁹ Tamže.

⁴⁰ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3680.

⁴¹ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 2198.

⁴² AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 793, sign. 85.

⁴³ Zavedené biskupom Gojdičom. Bližšie pozri: Janočko, 2008, s. 174.

⁴⁴ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3501.

⁴⁵ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3552.

⁴⁶ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 790, sign. 1339.

⁴⁷ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 454.

⁴⁸ Tamže.

nančný zostatok seminára v školskom roku 1943/44 bol iba minimálny (283, 95 Ks) najmä kvôli zvýšeniu nákladov na hospodárenie v danom roku,⁴⁹ ale aj v porovnaní s predchádzajúcim rokom 1942/43.⁵⁰

Okrem ťažkostí materiálneho charakteru bolo potrebné riešiť aj dôležitú otázku personálneho obsadenia Bohosloveckej vysokej školy a kňazského seminára. Z pohľadu štátnej moci bola táto otázka príležitosťou, ktorú sa politické elity pokúšali využiť vo svoj prospech v záujme dosadiť do vedúcich pozícií režimu naklonených ľudí. Tlaky štátnej moci smerovali k podpore lojálnych kandidátov, ktorí by svojou činnosťou pomáhali k rozduchovaniu nacionalizmu alebo zámernej politizácii v týchto inštitúciách pre svoje zábery kolidujúce s potrebami cirkvi a eparchie. V nejednom prípade využívali štátne orgány rôzne byrokratické obštrukcie pri vymenovaní takých kandidátov, ktorí neboli pre vládny režim vyhovujúci.

Príkladom takej situácie bola otázka menovania kňaza mons. Emerika Sedláka za rektora kňazského seminára na základe biskupského menovacieho dekrétu č. 2291/1943 v júli 1943.⁵¹ Emerik Sedlák bol v uvedenom čase profesorom Bohosloveckej vysokej školy v odbore morálnej a pastorálnej teológie. Jeho menovanie bolo oznámené na MŠaNO hneď po vydaní dekrétu, ktoré sa k predmetnej veci vyjadrilo až po 10 mesiacoch, 22. 4. 1944. MŠaNO žiadalo predloženie dokladov preukazujúcich jeho menovanie za mladšieho kanonika gréckokatolíckej sídelnej kapituly (zboru kanonikov) v Prešove so súhlasom vlády.⁵² Biskup Gojdič v ten istý deň odpovedal ministerskému radcovi Revickému, že o vymenovaní vedelo viacero osôb – minister pravosúdia dr. G. Fritz, poslanec Slovenského snemu dr. Matej Huťka, nitriansky kanonik dr. Karol Körper a samotný biskup Gojdič. Podľa vyjadrenia dr. Huťku vláda nemala žiadne námietky. Na reakciu MŠaNO, ktoré „žiada predložiť doklad o tom, že vdp. Sedlák bol menovaný za kanonika so súhlasom vlády“ odpovedal biskup Gojdič slovami: „Ja ale taký doklad predložiť nemôžem, lebo z uvedených pánov ani jeden žiaden doklad nedal o tom, o čom sme vyjednávali“. Okrem dokladu žiadalo MŠaNO aj výkaz všetkých systematizovaných kanonických miest v kapitule spolu s názvom konkrétnej funkcie. V prípade Sedláka žiadalo potvrdenie, či popri funkcii kanonika naďalej vyko-

náva profesorské miesto na Bohosloveckej škole a funkciu rektora v seminári, a tiež či bola o tejto veci vláda oboznámená.⁵³ Biskupský ordinariát oznámil šesť systematizovaných miest s doplnením kanonika Emerika Sedláka dňa 29. 8. 1943.⁵⁴ O tomto akte bol informovaný aj poslanec dr. Huťka, župný predseda HSLS, ktorý pôsobil v Bratislave ako sprostredkovateľ vlády a ordinariátu.⁵⁵

Rovnako problematicky prebiehalo menovanie dr. Vasiľa Hopka, neskoršieho pomocného prešovského biskupa, za profesora pastorálnej a morálnej teológie na Bohosloveckej vysokej škole v Prešove.⁵⁶ Po komisionálnej skúške konanej dňa 17. 1. 1944 v Prešove za účasti dr. Emerika Sedláka, dr. Ernesta Homička a dr. Myrona Podhajeckého, oznámenej MŠaNO podľa skoršieho oznámenia, boli na ministerstvo zaslané dve urgencie žiadajúce neodďaľovanie menovania a určenie platu pre dr. Hopka. Až na upozornenie dr. Huťku radcovi MŠaNO dr. Jakubovi Šefčíkovi zo dňa 22. 8. 1944, ktorý oznamoval menovanie dr. Mikuláša Russnáka ml. zo Závadky za profesora kresťanskej filozofie⁵⁷ a dr. Vasiľa Hopka za profesora morálnej a pastorálnej teológie,⁵⁸ dostal dr. Vasiľ Hopko odpoveď o menovaní, ktoré sa malo doručiť začiatkom akademického roka 1944/45.⁵⁹

Po obrate vo vojne na východnom fronte došlo v roku 1944 k prekročeniu hraníc Slovenskej republiky v Kalinove Červenou armádou spolu s I. československým armádnym zborom. Za odporu nemeckej armády postupovali vojská na východnom Slovensku aj cez obce, v ktorých mala gréckokatolícka cirkev svoje farnosti, smerom k Prešovu. Biskup Gojdič požiadal po rozhovore Ústrednú evakuačnú komisiu (ÚEK) v Prešove koncom novembra 1944 o poskytnutie železničných vagónov pre Biskupský ordinariát a ním riadené ústavy a školy v Prešove. Štát vyčlenil na eva-

⁵³ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 798.

⁵⁴ Tamže.

⁵⁵ Tamže.

⁵⁶ Za profesora morálnej a pastorálnej teológie bol Vasiľ Hopko menovaný Gréckokatolíckym ordinariátom v Prešove na základe rozhodnutia č. 2805/1943 z 21. augusta 1943. MŠaNO jeho menovanie odmietalo akceptovať spolu s neuznaním profesorského platu. Bližšie pozri: AGAP – Prezidiálne spisy, 1944, sign. 59.

⁵⁷ Menovaný namiesto zomrelého dr. Alexandra Čisárika, ktorý bol profesorom filozofie v školskom roku 1938/39 a 1940/41. Bližšie pozri: Schematizmus Prešovského biskupstva z roku 1938, s. 12.

⁵⁸ Menovaný namiesto profesora, kanonika Gejzu Jozefa Djulaia.

⁵⁹ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 793, sign. 155.

⁴⁹ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2301.

⁵⁰ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 4200; AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2301.

⁵¹ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 2291.

⁵² AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 798.

kuáciu šesťnásť vagónov, z toho dva pre kňazský seminár.⁶⁰ Preukázateľne starostlivý prístup a ochota biskupa pomáhať všetkým ľuďom bez ohľadu na národnostnú či konfesijnú príslušnosť sa prejavila aj pri evakuácii obyvateľstva východného Slovenska pred neľútostným postupom frontu. V decembri 1944 sa biskup obrátil na svojich kňazov s prosbou o pomoc pre evakuantov, evakuovaných kňazov a ich rodiny slovami: „Biskupská rezidencia, kňazský seminár a iné inštitúcie v Prešove, ktoré ešte nie sú obsadené vojskom, taktiež stoja k dispozícii kňazov, bežencov, pre ktorých je pripravená skromná kuchyňa, a to denne obedy a večere...“.⁶¹ O tom, že biskup Gojdič aj v tých najťažších momentoch doznievajúcej vojny pozeral najprv na blaho a záchranu ostatných, svedčia aj jeho slová z 12. 1. 1945 tesne pred obsadením Prešova Červenou armádou. Biskup ÚEK napísal: „tunajší úrad⁶² nemá prostriedky na odsunutie svojich zamestnancov, ktorých si ponechám až do nariadenia nútenej evakuácie a preto budem potrebovať pre nich dopravné prostriedky UEK [...]. Sám, ako ordinarius biskupstva, hodlám ostať v Prešove i v prípade nútenej evakuácie i s najpotrebnejším personálom“.⁶³

K problematike postavenia Rusínov ako národnostnej menšiny – etnika s vyhranenou identitou v podobe jazyka, mravov, náboženstva, jeho postavenia i emancipačných ambícií v I. ČSR a následne v Slovenskej republike rokov 1939 – 1945 prebieha ďalšie historické bádanie a následne diskusia obce historikov, politológov, etnografov, cirkevných historikov, t.j. vedeckej obce ako takej. Mimo rámec všetkých pochybností zostáva naďalej fakt, že nezanedbateľným rozmerom rusínskeho etnika je jeho zbožnosť, konfesionalita v podobe gréckokatolíckeho vyznania predovšetkým, ktorá napomáhala emancipačným trendom zvlášť v historických situáciách, keď ju viedli osvietené a „pomazané“ authority, medzi nimi biskup P. P. Gojdič osobitne. V inkriminovanom období Slovenskej republiky sa gréckokatolícka vrchnosť a radoví rusínski veriaci zachovali v duchu proklamovaného „ani proti Slovenskému štátu, ani zaň“.⁶⁴ Tento postoj môže byť na jednej strane interpretovaný ako alibistický, na druhej strane ako opatrný a prezieravý so zreteľom na budúcnosť. Nič to nemení na fakte, že išlo o etnikum a vieru síce štátom tolerovanú, v konečnom dôsledku

však štátom ostrakizovanú a trpenú. O to viac vyniká zápas laikov, nižšej i vyššej gréckokatolíckej cirkevnej hierarchie za vieru rusínskeho etnika a jeho cirkevné školstvo. Napokon, v tomto zápase išlo predsa len o legitímny spor o toleranciu, ľudskosť a slušnosť, teda o princípy humanity a človečenstva svetskej a náboženskej proveniencie dohromady.

Literatúra:

- BORZA, P.: Kapitoly z dejín kresťanstva: od reformácie až po 20. storočie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Gréckokatolícka teologická fakulta 2011.
- BORZA, P.: Náboženský život veriacich regiónu Šariš na príklade vybraných farností Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: Znak, symbol a rituál v tradíciách a prejavoch ľudovej zbožnosti: zborník vedeckých (nekonferenčných) štúdií. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2013, s. 233 – 243.
- CORANIČ, J.: Národnostná otázka v gréckokatolíckom školstve na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. In: CORANIČ, J. – ŠTURÁK, P.: Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku I. Prešov: GTF PU v Prešove 2008.
- CORANIČ, J.: Školská otázka ako súčasť národnostnej problematiky vo vzťahu štátu a Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: CORANIČ, J. – ŠTURÁK, P. (eds.): Gréckokatolícka cirkev na Slovensku vo svetle výročí. Prešov: Gréckokatolícka teologická fakulta PU 2009a.
- CORANIČ, J.: Gréckokatolícka cirkev v rokoch 1939 – 1945. In: Duchovný pastier: revue pre teológiu a duchovný život. Roč. 90, č. 7, 2009b, s. 401 – 411.
- ČARNOGURSKÝ, P.: Národný štát. In: Slovák. Roč. 21, č. 80, 5. 4. 1939, s. 1.
- ĐURICA, M.: Dejiny Slovenska a Slovákov. Bratislava: SPN 1995.
- ĐURICA, M.: Slovenská republika 1939 – 1945. Bratislava: LÚČ 1999.
- GALAJDA, D.: Náboženská výchova v školskom systéme Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v 20. storočí. In: CORANIČ, J. – ŠTURÁK, P.: Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku II. Prešov: GTF PU v Prešove 2009.
- HRUBOŇ, A.: Slovenský národný socializmus v koncepciách Štefana Polakoviča a Stanislava Mečiara (Dva návrhy posalzburského smerovania prvej Slovenskej republiky). In: HRUBOŇ, A. – LEPIŠ, J. – TOKÁROVÁ, Z.: Slovensko v rokoch neslobody 1938 – 1989 II. Bratislava: ÚPN 2014, s. 20 – 34.
- JANOČKO, M.: Dejiny cirkevného školstva v Prešovskej eparchii do roku 1989. Prešov: Petra, n.o. 2008.
- Kol. autorov: Československé dejiny v datech. Praha: Svoboda 1986.

⁶⁰ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2837.

⁶¹ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2749.

⁶² V zmysle – biskupský úrad.

⁶³ AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 461, 1945, krab. 797, sign. 61.

⁶⁴ ŠVORC, P.: Rusíni v období ČSR a Slovenského štátu, 2009. Dostupné na internete: <<http://www.rusyn.sk/rusini-v-obdobi-csr-a-slovenskeho-statu/>> [20/12/2014].

KOVALOVÁ, I.: Školské inštitúcie v Prešovskom gréckokatolíckom biskupstve na prelome 19. a 20. storočia. In: CORANIČ, J. – ŠTURÁK, P.: *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku II*. Prešov: GTF PU v Prešove 2009.

MAGOCSI, P. R.: *Rusíni na Slovensku*. Prešov: DATAPRESS 1994.

Schematizmus Prešovského biskupstva z roku 1938.

SIMKO, A.: Vzorná spolupráca Slovákov a Rusov na východnom Slovensku. In: *Slovák. Roč. 11, č. 263, 15. 11. 1939, s. 4.*

ŠTURÁK, P.: Dejinný prierez Gréckokatolíckeho kňazského seminára v Prešove a biskup Pavol Gojdič. In: *Theologos: teologická revue Gréckokatolíckej bohosloveckej fakulty PU v Prešove. Roč. 2, č. 4 (2000), s. 17 – 24.*

ŠVORC, P.: *Rusíni v období ČSR a Slovenského štátu, 2009. Dostupné na internete: <http://www.rusyn.sk/rusini-v-obdobi-csr-a-slovenskeho-statu/> [20/12/2014].*

Ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky.

VASIL, C.: Biskup Peter Pavel Gojdič OSBM z pohľadu Svätej Stolice v rokoch krízových zmien – Obdobie Slovenskej Republiky. In: CORANIČ, J. – ŠTURÁK, P. – KOPRIVNÁKOVÁ, J. (eds.): *Cirkev v okovách totalitného režimu – Likvidácia gréckokatolíckej cirkvi v Československu v r. 1950*. Prešov: GTF PU v Prešove 2010.

Archív Gréckokatolíckeho arcibiskupstva Prešov:

AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 20.

AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 46.

AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 74, 1939, sign. 49.

AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 75, 1940, sign. 37.

AGAP – Prezidiálne spisy, Inv. č. 77, 1942, sign. 1.

AGAP – Prezidiálne spisy, 1949, sign. 59.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1942, krab. 791, sign. 2000.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 790, sign. 750.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 790, sign. 1339.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 1900.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1943, krab. 796, sign. 2101.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 2198.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 2236.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 791, sign. 2291.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 2300.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3430.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3501.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3535.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3552.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3680.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 3803.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 459, 1943, krab. 792, sign. 4200.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 793, sign. 85.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 793, sign. 155.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 450.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 454.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 794, sign. 798.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 640, 1944, krab. 795, sign. 1400.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2301.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2749.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 460, 1944, krab. 796, sign. 2837.

AGAP – Bežná agenda, Inv. č. 461, 1945, krab. 797, sign. 61.

Ostatné archívy:

ŠOBA – Prešov, PR-P, 6684/39, prezidiálne spisy.

ŠOBA – Prešov, ŠZŽ – ŠB, 249.

ŠUA – SR, Fond MV, 154/40, prezidiálne spisy, krab. 79.

ŠUA – SR, Fond MV, 16949/40, prezidiálne spisy, krab. 75.

Štúdiá je čiastkovým výstupom riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0523/12 Idea tolerancie – jej multikultúrne východiská, dimenzie, limity a ich interdisciplinárne (filozofické, teologické a politologické) reflexie.

„PRÍBEH“ PRVEJ SVETOVEJ VOJNY ALEBO „SVET VČERAJŠKA“ V MEMOÁROVEJ PRÓZE STEFANA ZWEIGA

GITA GEREMEŠOVÁ

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: gita.geremesova@unipo.sk

Abstract:

The author in her article contemplates the autobiographical work of the Austrian writer and humanist Stefan Zweig (1881 to 1942) called "The World of Yesterday", subtitled "The Reminiscences of an European"; Stefan Zweig wrote his autobiography while exiled in Brazil shortly before he committed suicide. On the one hand, Stefan Zweig, direct participant in and witness to two world wars within the "short" 20th century, describes humanity's as well as his own generation's hopes put into the era of liberty and rationality at the background of the disintegration of the Austrian empire. On the other hand, he describes the fall of liberalism and the rise of chauvinistic nationalism (nazism and antisemitism) associated with the degradation of man and human dignity. The great author's faith in and desire for the rise of global civic society have been left unfulfilled until the present day.

Keywords:

Stefan Zweig, World War I., Humanism, Liberalism, Nationalism.

„Zo všetkého, čo sa prihodilo vo veku katastrofy, boli tí, čo prežili z 19. storočia, asi najviac šokovaní úpadkom hodnôt a inštitúcií liberálnej civilizácie, pokrok ktorej mali aspoň vo „vyspelých“ alebo „vyspievajúcich“ častiach sveta za daný. Týmto hodnotami boli nedôvera v diktátorstvo a absolútnu vládu, oddanosť konštitučnej vláde pod slobodne zvolenými vládami a zastupiteľskými zbormi, ktoré garantovali vládu zá-

konov a prijatý korpus občianskych práv a slobôd (...). Štát a spoločnosť mali byť formované hodnotami rozumu, verejnej diskusie, vzdelania, vedy a zdokonaľovania (i keď nie nevyhnutne zdokonaľovania) životných podmienok“, konštatuje britský historik E. Hobsbawm (1998, s. 117 – 118). Vekom katastrofy pomenoval 20. storočie, pričom pre neho „vynašiel“ aj iný slovný konštrukt, a to „krátke 20. storočie 1914-1991“. Pomenovanie „krátke storočie“ sa medzi historikmi mimoriadne ujalo: na nezmerné udalosti dvoch svetových vojen malo ľudstvo iba „krátkych“ sto rokov a čo všetko stihlo napáchať...

Nedobrovoľným účastníkom i svedkom oných dvoch svetových vojen bol aj rakúsky prozaik a dramatik Stefan Zweig, ktorý na sklonku svojho dobrovoľného odchodu zo života v brazílskom exile (Petropolis, 23. februára 1942) napísal knihu spomienok „Svet včerajška“ (Die Welt von Gestern); v slovenskom vydaní (1994) mala podtitul „Spomienky Európana“. V memoároch opísal nádej generácie, ktorá uzrela svetla sveta v 19. storočí – on sám v roku 1881 – a ktorá časy pred vypuknutím prvej svetovej vojny nazývala „zlatým vekom istoty“, „érou rozumu“ (1994, s. 11), „viera v neprestajný, nezadržateľný pokrok mala v onom veku naozajstnú silu akéhosi náboženstva“ (1994, s. 12). A nielen to. Žilo sa v osvietenско-utopickom presvedčení, že „technický pokrok ľudstva nevyhnutne vyvolá okamžitý a rapidný vzostup morálky“ (1994, s. 13).

S. Zweig „napáchol“ bezmedznými ideálmi humanizmu o to viac, že pochádzal zo vzdelanej a kultivovanej meštianskej rodiny, ktorá sa hlásila k židovstvu a ako píše v spomienkach „vo vzťahu k umeniu pociťovali všetci Viedenchania rovnaké právo, lebo láska k umeniu sa pokladala vo Viedni za spoločnú povinnosť a nezmerateľný je podiel židovskej buržoázie, jej pomoc a podpora viedenskej kultúry“ (1994, s. 23). Hlavné mesto monarchie na prelome storočí – pozvoľného konca prvej priemyselnej modernosti – bolo svedkom a miestom umeleckej a intelektuálnej energie tých čias. Tu tvorili svoje diela spisovateľskí veličania ako Arthur Schnitzler, Hugo von Hofmannsthal, Robert Musil, Karl Kraus či Joseph Roth, maliari Egon Schiele, Gustav Klimt a Oskar Kokoschka, skladatelia Arnold Schönberg, Alexander von Zemlinsky, Gustav Mahler, vedec, intelektuál a psychiater Sigmund Freud či hudobný skladateľ Richard Strauss.¹

Súkromný život umelca – v našom prípade S. Zweiga – je aj životom verejným; v konfrontácii či identifikácii duchom doby píše svoje vrcholné prozaické práce, „románové biografie“. Uvedme aspoň „Josef Fouché“, „Mária Stuartovna“, „Mária Antoinetta“, píše i o F. M. Dostojevskom, Erasmovi Rotterdamskom, Sigmundovi Freudovi. Najprv však musel získať „solídne“ vzdelanie, prejsť piatimi rokmi ľudovej školy, ôsmimi rokmi gymnázia s klasickou gréčtinou a latinčinou, popri škole chodiť na „živé“ jazyky, potom navštevovať univerzitu s „povinnými“ cestami do sveta – Berlína, Paríža, Londýna, Ríma.

Život vtedajšej literárnej „bohémy“, ale i študentskej avantgardy, ku ktorej sa S. Zweig hlásil, sa poväčšine viazal na viedenskú kaviareň. V memoároch sugestívnymi slovami popisuje stretnutie s Theodorom Herzlom – „prvým človekom svetovej jinného formátu v mojom živote“ (1994, s. 70) – významným reprezentantom západného židovstva, resp.

idey sionizmu ako moderného židovského nacionalizmu a autorom neveľkého spisu, skôr brožúry „Židovský štát“. V ním vydávaných „Neue Freie Press“ dostal S. Zweig prvú literárnu príležitosť v podobe napísania krátkej prózy. Po tomto úspechu „v duši (...) mal jasno, kam sa bude uberať v nasledujúcich rokoch; veľa vidieť, veľa sa učiť a až potom začať“ (1994, s. 81). Zámer bezozvyšku naplnil. Bezprostredne posledné roky pred vypuknutím prvej svetovej vojny, roky neuveriteľného optimizmu, „zázračnej bezstarostnosti“, kedy „Európa nikdy nebola silnejšia, bohatšia, krajšia, nikdy vrúcnejšie neverila v lepšiu budúcnosť“ velebí slovami: „Lutujem každého, kto neprežil mladosť v posledných rokoch dôvery v Európu“ (1994, s. 127, s. 129).

Okrem absorbovania kultúrnych podnetov a zážitkov doby univerzitný študent a začínajúci literát si všima aj politickú „mapu“ monarchie – predovšetkým Viedne ako hlavného mesta – ktorá sa viac-menej identifikovala s politicko-ideologickým obrazom doby. Vtedajším straníckym odznakom bol – v gombíkovej dierke zasunutý – červený klinček, znak príslušnosti ku socialistom (Victor Adler), kým biely symbolizoval kresťanskosociálnu stranu, ktorej predseda Karl Lueger obratne zneužíval vtedajšie antisemitské predsudky kresťanov i menšiny sekulárnejšie orientovaných jedincov. Ale už sa tu vynáral tretí kvet, modrá nevädza, Bismarckova obľúbená kvetina a odznak veľkomeckej národnej strany, „ktorá – vtedy to ešte nik nechápal – (...) pracovala na rozbití rakúskej monarchie a bojovala za vznik veľkého Nemecka (...)“ (1994, s. 47) a tým predbehla Hitlerove sny.

Prvá svetová vojna bola a je témou nespočítateľných monografií, štúdií i článkov historikov, resp. najrôznejších vedných odborov. Pracujú s približne rovnakými argumentmi pri hľadaní príčin jej vzniku, kde sa primárne zdôrazňuje boj o „životný priestor“, t.j. trhy, následne neexistencia mocnej nadnárodnej inštitúcie schopnej sprostredkovať rámec pri riešení konfliktov (Clark 2014). Francúzsky historik F. Mitterrand, autor úchvatnej monografie „Zvrhnutí orli. Pád Romanovovcov, Habsburgovcov a Hohenzollernovcov“, upozorňuje na dvojaký paradox vojny. Tým prvým bol fakt, že bezprostredne po jej vypuknutí sa črtala jedna z hlavných tém celého konfliktu, a to vojna demokracií proti autokratickým režimom, republiky proti despotizmu, ale s mimoriadnym paradoxom, že „najautokratickejší zo všetkých režimov, Rusko, je súčasťou rovnakého tábora ako demokracie“ (2013, s. 71-72). Autokraciami sú samozrejme Nemecko a Rakúsko-Uhorsko ako štáty mocenského zoskupenia, Trojspolku (Ústredné mocnosti), demokraciami sú Anglicko a Francúzsko ako štáty Dohody, na strane ktorých bojuje Rusko s režimom cárskej autokracie. Druhý paradox vojny – podľa F. Mitterranda – väzí v tom, „že

¹ Jedinečnú atmosféru Viedne z čias pred vypuknutím prvej svetovej vojny – „atmosféru“ recesie – popisuje napríklad francúzska autorka C. Sauvatová v monografii venovanej múze vtedajších umelcov Alme Mahlerovej, „Alma Mahlerová a vždycky budú lhať“ (Praha: Argo 2014). S. Zweig v kapitole príznačne nazvanej „Svet istoty“ hovorí: „Všetko v našej takmer tisícročnej rakúskej monarchii akoby boli založili natrvalo a štát sám bol najvyšším garantom stálosti. Práva, ktoré zaručoval občanom, uzákonil parlament, slobodne volené zastupiteľstvo ľudu, a každá povinnosť bola prísne vymedzená (...). Každý vedel, koľko vlastní alebo koľko mu prináleží, čo je dovolené a čo zakázané (...). V tejto rozľahlej ríši všetko stálo pevne a neochvejne na svojom mieste (...). Nik neveril, že príde vojna, revolúcie a prevraty. Všetko radikálne, všetko násilnicke považovala táto éra rozumu za nemožné“ (1994, s. 11).

vstup do prvej svetovej vojny sa vždy ukazoval ako sprevádzaný obrovskou vlnou nadšenia; zo všetkých strán sa nevedomé masy s kvetinami v hlavniach pušiek hrnú do skazy, nič netušiac o tom, čo ich čaká; je to celkom pochopiteľné, pretože zatiaľ nikto nevie, čo je to moderná vojna. Je to pravdivé a zároveň nepravdivé“ (2013, s. 72). Pravdivé, lebo nadšení sú takmer všetci. Jedinou výnimkou do istej chvíle boli socialisti, je tu Jean Jaurés, socialistický poslanec francúzskeho parlamentu, ktorý v roku 1904 založil denník *L'Humanité*. 31. júla 1914 bol zavraždený šialencom, možno zmanipulovaným vojnovými štváčmi. Vzápätí kňazi kázali pred oltármi, nemeckí sociálni demokrati inštitucionálne ukotvení v II. internacionále, ktorí donedávna pranierovali militarizmus ako najväčší zločin, hlasovali za vojnové úvery, hrmotili ešte väčšmi ako ostatní, aby ich len nepokladali podľa vyjadrenia cisára Wilhelma za „chasníkov bez vlasti“.

Vyššie uvedené paradoxy precítil na vlastnej „koži“ aj S. Zweig. Podme však poporiadku. Príčiny vojny vidí a hľadá všade tam, kde profesionálni historici a politológovia, podľa ktorých vzostup industriálnej modernosti nezvládla žiadna mocnosť, veda a technika prerástla ľuďom cez hlavu, veda a technika začali žiť vlastným životom. Slovom S. Zweiga: „Vzostup nastal azda prirýchlo (...). Francúzsko sa nadúvalo bohatstvom. Zachcelo sa mu ešte viac (...). Rakúsko anektovalo Bosnu (...) a Nemecko, ktoré dovtedy obišlo naprázdno, už upínalo labu na zlostný úder (...). Našou jedinou vinou bola ľahkovážna viera, že na poslednú hodinu rozum zabráni šialenstvu“ (1994, s. 129, s. 130, s. 131).

Vo vzťahu ku S. Zweigovi sú o čosi „pikantnejšie“ mitterrandovské paradoxy vojny. O čo ide? Po vypuknutí vojny Stefan Zweig „neponáhlal sa do zablatených haličských plání“ – ironizuje Zweigov „defetizmus“ V. Fiala (2004, s. 448) – ale vďaka dobrému známemu získal miesto vo Vojnovom tlačovom stane a Vojnovom archíve vo Viedni, lebo „mojej povahe – nehanbím sa otvorene priznať tento defekt – nesedí hrdinstvo“ (1994, s. 148).

Za úlohu dostal spolupracovať pri vydávaní vlastneckých časopisov Rakúska a Uhier; okrem toho upravoval správy o hrdinských činoch rakúskych vojakov na fronte. Na začiatku vojny prepadol vojnovému blúzneniu a snu o víťazstve i bratstve Nemecka a Rakúska na fronte, ktoré údermi svojich pästí pokoria nepriateľa. V memoároch naznačuje, že práve preto sa odmlčal svojim priateľom vo Francúzsku, Anglicku a Belgicku. Súc svedkom všeobecnej mobilizácie podľaňhol – podľa vlastných slov – davovému výbuchu, v ktorom bolo čosi veľkolepé, strhujúce, ba priam zavládajúce... Tisíce a státisíce ľudí cítili ako nikdy pred-

tým to, čo mali cítiť skôr v mieri: že patria k sebe. „Všetky rozdiely medzi stavmi, jazykmi, triedami, náboženstvami zaplavila v tom jednom okamihu riava pocitu bratstva (...). Skladali hold neznámej moci, ktorá ich vyniesla zo všedného dňa (...)“ (1994, s. 145).

Na jar roku 1915 veľká rakúsko-nemecká ofenzíva prelomila pri Tarnówe ruské línie a jediným sústredeným útokom dobyla Halič a Poľsko. Vtedy poverili Zweiga zvláštnou úlohou. Mal ísť do Haliče, aby získal informácie z oblasti, ktorú sa podarilo víťaznou protiofenzívou rakúskej armády získať naspäť. Cestu uskutočnil v lazaretnom vlaku, kde došlo – povedané biblickým jazykom – k jeho obráteniu. „A po prvý raz som videl „nepriateľa“. V Tarnówe som naďabil na prvý transport zajatých ruských vojakov (...). Sanitári sa skôr potácali ako chodili, takí boli unavení (...). Lekár ani ošetrovatelia nevedeli po ukrajinsky ani po chorvátsky; jediný, ktorý ako-tak pomáhal, bol starý bielovlasý kňaz, aj on si rozochvene sťažoval, podobne ako zúfalý lekár na nedostatok morfia, že mu chýba olej na posledné pomazanie, že si nemôže splniť svätú povinnosť“ (1994, s. 160, s. 161).

S. Zweig ono obrátenie, teda rozhodný postoj proti vojne, precítil či vykonal na dvakrát, a to z vagóna hľadiac na ruských zajatcov a vypíšuc svoju bolesť, protest i smútok v dráme „Jeremiáš“ (1917), ktorú nazval svojim najosobnejším, najsúkromnejším dielom. Biblická postava proroka Jeremiáša je symbolom zničenia všetkého, čo súviselo s vierou a nádejou Izraela, nespokojnosti s nepravosťou, veď útočí na falošné istoty: chrám, bohoslužbu, obriezku a ohlasuje katastrofu. Zároveň sa utvrdzuje vo svojej vernosti Bohu. Druhý raz (1934) v próze „Triumf a tragika Erasma Rotterdamského“, v ktorej na pozadí životného príbehu renesančného humanistu a teológa riešiacего dilemu „luteránstvo alebo pápežstvo“ – pre ktorého navyše Kristus nebol askétom, ale radostným epikurejcom – sa „vyrozprával“ z bolesti nad vraždou rakúskeho spolkového kancelára, kresťanského sociála Engelberta Dollfussa (25. júla 1934). Vraždu tohto odporcu nacionálneho socializmu zorganizovala nacionálna strana Rakúska v réžii hitlerovského Nemecka. Krátka odysea povojnového Rakúska, podľa S. Zweiga krajiny umelo vytvorenej víťaznými štátmi, končí 12. marca 1938 vstupom Hitlera do svojej rodnej dediny Braunau, ležiacej na rakúsko-nemeckej hranici a deň predtým vymenovaním šéfa rakúskej NSDAP Arthura Seyss-Inquarta za kancelára. Ten sa onedlho stáva ríšskym ministrom bez portfeye. S. Zweig v tejto súvislosti uviedol: „Dnes viem, že bez všetkého súcitu a predtuchy, ktoré ma sužovali za vojny, by som ostal spisovateľom z čias pred vojnou, bol by som „príjemne pohnutý“ (...), no nikdy by som sa nevzmužil, nechá-

pal, nikdy by to mnou neotriaslo až do hĺbky duše“ (1994, s. 163).

Po skončení prvej svetovej vojny sa S. Zweig vrátil do Rakúska, ktoré doslovne živorilo na mape Európy. Napriek tomu „ani v jednom národe, ani u samého seba nikdy nepociťoval takú silnú túžbu po živote ako vtedy, keď išlo o posledné: o existenciu, o prežitie“ (1994, s. 189). Popri vlastnej tvorbe sleduje verejný a politický život, jednanie mierových konferencií a 14 bodov mierového programu amerického prezidenta W. Wilsona, ktorý predniesol v januári roku 1918 v Kongrese USA osobitne. V 14. bode uvedený dokument požaduje ustanovenie Spoločnosti národov, ktorá by poskytovala všetkým, veľkým i malým štátom záruky politickej nezávislosti a územnej integrity. „Dnes vedía všetci – my niekolkí sme to vedeli už vtedy – že tento mier bol jednou, ak nie *najväčšou* morálnou možnosťou histórie. Wilson to pochopil. Vo svojej ďalekosiahlej vízii načrtol plán naozajstného a trvalého svetového dorozumenia“ (...), ibaže „my starší“, pokračuje Zweig, „preukázali sme našu neschopnosť, nadnárodnou organizáciou sme včas nezahatali cestu nebezpečnej novej politizácii sveta“ (1994, s. 190, 192). Zweig mieni predovšetkým fakt, že plénum Spoločnosti národov nezastavilo „nemecký, nevyliciteľne militaristický národ“ (1994, s. 200), so všetkými poctami ho prijalo medzi seba a hlavne pôžičkami sa podporovalo jeho hospodárstvo, „v skutočnosti jeho tajné vyzbrojovanie“ (1994, s. 201).

Zmena zákonov v povojnovom Rakúsku mu umožnila svadbu s jeho družkou Friderikou Máriou von Winternitz. Spoločne s ňou a jej deťmi žil od roku 1919 v Salzburgu v dome na Kapuzinerbergu, o čom vo „Svete včerajška“ nenájdeme ani zmienku; v tomto zmysle sú jeho memoáre viac verejné ako súkromné. Celkom iste dvadsiate roky minulého storočia prežité v Salzburgu patrili v živote S. Zweiga k najšťastnejším a priniesli mu i mimoriadne literárne úspechy predovšetkým na poli „románových biografii“, o ktorých sme sa zmienili vyššie. Sám Zweig necelé desaťročie medzi rokmi 1924 a 1933 komentuje nasledovne: „V mojom súkromnom živote bolo najpozoruhodnejšie to, že v tých rokoch zavítal do môjho domu hosť, pohodlne sa u mňa uvelebil, hosť, ktorého som nečakal: úspech“ (1994, s. 201). O miere sily a mohutnosti humanistického posolstva jeho diela svedčí aj fakt, že v hitlerovskom Nemecku bolo prísne zakázané. S. Zweig to nazval vetou: „Som spisovateľ, ktorý (...) živý kráča za svojou mŕtvolou“ (1994, s. 201). Popri spisovateľskej práci sa venuje zbieraniu autografov, a tak si zadovážil rukopisy nesmrteľných diel, rukopisy Mozarta, Bacha a Beethovena, Goetheho i Balzaca. Popri tom veľa cestuje a na jar roku 1928 dostal pozvanie, aby sa zúčastnil ako delegát rakúskych spisovateľov na

oslavách stých narodenín Leva Tolstého v Moskve, pričom „pociťoval pulz našich čias v Rusku tak intenzívne ako zriedkakedy v živote“ (1994, s. 214). Z Ruska si odnášal dve ikony a tým najcennejším, čo si priniesol domov, bolo priateľstvo s Maximom Gorkým.

V dome na Kapucínskom vršku, ktorý po jeho odchode do Anglicka v roku 1933, resp. 1934 pripadol nacistom, ho navštívili Romain Rolland a Thomas Mann, H. G. Wels, Jakob Wassermann, James Joyce, Franz Werfel, Hugo Hofmannsthal, Paul Valéry či skladatelia M. Ravel, Richard Strauss, Arturo Toscanini a mnoho ďalších. Ale začali roky tridsiate, čas hákového kríža... Predposledná kapitola „Sveta včerajška“ je nazvaná príznačným „incipit Hitlera“, teda niečo ako počiatky či začiatky Hitlera. Zamýšľa sa nad koreňmi nacionálneho socializmu: okrem nezamestnanosti, inflácie, politickej krízy a „pochabosti“ Západu vidí aj iný zdroj. „Nemecko nebolo len nepretržite triednym štátom, ale v rámci tohto triedneho ideálu bolo navyše zaťažené neotrasiteľným preceňovaním a zbožňovaním „vzdelanosti“ (...). Nič väčšie nezviedlo nemeckých intelektuálov ako táto ich vzdelanecká povýšenosť a v Hitlerovi videli len agitátora z pivárni (...)“ (1994, s. 229). Povedané inak, duch nemeckého osvietenstva podcenil fátum zvané Hitler, jeho geniálnu propagandu, ktorá sľubovala všetkým všetko: vojakom a Nemecku navráti militaristického ducha, zbrojárov odbremení od strachu z boľševikov, monarchistom priblíži cisára...

O rokoch 1934-1940 v Anglicku sa mu nežiada veľa rozprávať. Ak nanovo rekonštruje politické chyby po prvej svetovej vojne, zdôrazňuje, že „sloboda a samostatnosť sa dajú uchovať len v rámci spojenia všetkých veľkých a malých štátov do nadradeného spoločenstva. Fakt, že sa *nevytvorila* táto nadradená organizácia – naozajstný, absolútny zväz národov – a uskutočnila sa len druhá časť jeho programu, samostatnosť malých štátov, neutíšil situáciu, ale plodil ustavičné napätie“ (1994, s. 253).

Stefan Zweig a jeho druhá žena Charlotte Elisabeth Altmann spoločne spáchali samovraždu 23. februára 1942 v Petropolis, v Brazílii. Stefan Zweig akoby napísal sám sebe, vlastnou rukou, dva nekrológy. Ten prvý sa nachádza hneď v úvode knihy „Svet včerajška“, kde čítame: „Odtrhli ma od všetkých koreňov, a dokonca od zeme, ktorá živila tieto korene – som naozaj človek, ktorému niet páru v uplynulých časoch. Narodil som sa roku 1881, vo veľkej a mocnej ríši, v monarchii Habsburgovcov, no nehľadajte ju na mape: zmizla bez stopy. Vyrastal som vo Viedni, v dvojtisícročnej nadnárodnej metropole a musel som ju opustiť ako dáky zločinec, ešte kým ju zdegradovali na provinčné nemecké mesto. Moje literárne dielo spálili do tla v jazyku,

v ktorom som ho napísal, a práve v tej istej krajine, kde si moje knihy našli priateľov medzi miliónmi čitateľov. A tak už nikam nepatrím, všade som cudziniec (...), prišiel som aj o pravú otčinu (...), o Európu, ktorú už po druhý raz trhajú na kusy v bratovražednej vojne“ (1994, s. 7).

Druhý sa nachádza v liste, ktorý zanechal v ďalekom brazílskom exile a kde píše: “Každý deň som miloval túto krajinu viac a nebol by som chcel znovu vybudovať svoj život na nijakom inom mieste po páde a strate sveta môjho vlastného jazyka a po sebazničení mojej duchovnej vlasti, Európy. Avšak začať všetko odznova po 60. narodeninách si vyžaduje mimoriadne sily a moje vlastné boli opotrebované rokmi túlania sa bez domova. Preto chcem ukončiť svoj život v pravom čase, dôstojne, ako človek pre ktorého kultúrne dielo bolo vždy jeho najväčším šťastím a osobná sloboda najvzácnejším majetkom na tejto zemi. Pozdravujem všetkých svojich priateľov: nech vidia východ slnka po tejto dlhej noci. Ja, ktorý som veľmi netreplivý, pôjdem pred nimi.”

Literatúra:

- CLARK, CH.: *Náměsíčníci: Jak Evropa v roce 1914 dospěla k válce*. Praha: BB/art 2014.
- FEUCHTWANGER, E.: *Můj sused Hitler. Skutočný príbeh židovského chlapca*. Bratislava: TRIO Publishing 2014.
- FIALA, V.: *Vídeň, literární toulky dunajskou metropolí*. Praha: ASPI Publishing 2004.
- HANUS, M.: *Vojna, ktorá nemusela byť*. In: *Týždeň*, roč. 11., 14. júl 2014, č. 29, s. 14 – 16.
- HOBBSAWM, E.: *Věk extrémů. Krátké 20. století 1914 – 1991*. Praha: Argo 1998.
- MITTERRAND, F.: *Zvrhnutí orli. Pád Romanovovcov, Habsburgovcov a Hohenzollernovcov*. Bratislava: Kalligram 2013.
- PEHE, J.: *Před katastrofou: 1914 a 2014*. In: *Právo. Salon. Literární a kulturní příloha*. 3. července 2014, č. 877, s. 3, 5.
- ROTZER, H. G.: *Auf Einen Blick: Literatur Geschichte*. Bamberg: C. C. Buchners Verlag 1996.
- SAUVATOVÁ, C.: *Alma Mahlerová a vždycky budu muset lhát*. Praha: Argo 2014.
- Stefan Zweig – 70 years. Dostupné na internete: http://web.nli.org.il/sites/NLI/English/collection_s/personalsites/archive_treasures/Pages/zweig.aspx
- ZWEIG, S.: *Svet včerajška. Spomienky Európana*. Bratislava: PROMO International 1994

КАЙЗЕРОВСКАЯ ГЕРМАНИЯ У ИСТОКОВ НЕЗАВИСИМОСТИ ГРУЗИИ

ВАСИЛИЙ АНЗОРОВИЧ ЧАЧАВА

Кафедра истории и теории политической науки
Львовский национальный университет имени Ивана Франка

Abstract:

The article reflects the influence of Kaizer Germany on the struggle for independence and democracy in Georgia (1901 – 1921). It also analyzes the international activity of political organizations of Georgia and the conditions of the agreement, which made Germany the guarantee of the Georgian independence.

Keywords:

Kaizer Germany, Word war I, Georgia, Memorandum of the Georgian people (1907), Committee for the Independence of Georgia (1914).

В начале XX. века в Грузии сформировалась характерная для капиталистического общества новая социальная структура. Общество становилось многослойным. Соответственно разнообразными были интересы различных сословий и классов. Выразителями этих интересов являлись политические партии. Первые политические организации в Грузии образовали в 1892-1893 гг. социал-демократы – «Месаме даси» («Третья группа»). Она была последовательницей идей западноевропейского социал-демократического течения. В 1901-1903 гг. они перешли под влияние русской социал-демократии. На II. съезде в Лондоне российская социал-демократия разделилась на две фракции: большевистскую и меньшевистскую. Лидером меньшевистской фракции стал Ноэ Жордания, а большевистской – Иосиф Джугашвили (Сталин). С 1903-1904 гг. оба течения встали на позиции

космополитизма и вступили в резкое противоречие с национальным движением (Вачнадзе, 2002).

В 1904 г. в Женеве открылась первая конференция грузинских революционеров находящихся за границей представителей национально-политического и революционных течений. Женевская конференция приняла постановление о требовании автономии Грузии в пределах демократической России.

На рубеже XIX – XX вв. национал демократически настроенные деятели объединились в группе «Цнобис пурцели» («Листок вестника»). Национал-демократы являлись в Грузии единственным политическим течением, не разделявшим ни одной из социалистических идеологий и твердо стоявшим на национальной платформе. Они признавали себя единственными истинными идейными наследниками Ильи Чавчавадзе и требовали на первом этапе автономии Грузии в составе России, а потом полную государственную независимость. Знаменитыми представителями этого течения были: Э. Такашвили, Г. Гвазава, Н. Тавдгиридзе. Поражение революции 1905-1907 гг., ожесточенная борьба социал-демократии против автономии и национального движения в целом, убийство ими Ильи Чавчавадзе, на несколько лет задержали (до 1917 г.) создание национал-демократической партии.

В период революции 1905-1907 гг. национальное движение проходило под знаком борьбы за ее автономию в составе России. Эту идею поддерживала интеллигенция, мелкобуржуазные слои, студенческая молодёжь, либеральное дворянство. На состоявшемся в Тбилиси в апреле 1905 г. дворянском собрании большинство

поддержало требование автономии Грузии в составе демократической России.

В 1906 г. известный национальный деятель, сухумский городской глава Нико Тавдгиридзе сделал доклад на заседании светских и городских представителей в Москве, в котором выдвинул требование национальной автономии Грузии в составе России. Требование автономии и децентрализации управления заключалось в резолюции, принятой чрезвычайной комиссией Кутаисского городского совета (Западная Грузия). В 1907 г. национальными силами Грузии была предпринята попытка вынесения вопроса автономии Грузии на обсуждение политическими кругами Европы. С этой целью на Гаагскую мирную конференцию, состоявшуюся в 1907 г., был представлен документ «Меморандум грузинского народа», в котором содержалась просьба о предоставлении Грузии национальной автономии в составе России. К сожалению, европейские страны, ограничили тем, что выразили лишь сочувствие проблеме Грузии, так как были заняты вопросами разоружения и нормализации напряженных отношений между группировками крупных государств. Несмотря на это «Меморандум грузинского народа» имел историческое и юридическое значение, поскольку поставленный в нем перед участниками Гаагской международной конференции вопрос предоставления национальной автономии Грузии поднял проблемы Грузии на международный уровень. «Меморандум» свидетельствовал о росте национального и политического самосознания грузинского народа и подъеме национального движения, ведущего к восстановлению независимости Грузии (Вачнадзе, 2002).

В 1914г. после начала Первой мировой войны, все существующие в Грузии политические партии и течения пытались разобраться в военно-политической ситуации и определить свою позицию в ней. Активная деятельность национал-демократов проявилась ещё до начала войны. Та часть, национал-демократов, которая ушла в эмиграцию, спасаясь от преследований царского правительства, продолжала свою деятельность в Женеве. Петре Сургуладзе, Лео и Георгий Кереселидзе, Нестор Магалашвили и другие деятели, в 1913 году основали группу «Свободная Грузия» и издавали журнал с тем же названием. Активными членами этой же группы были Георгий Мачибели и Михаил (Михахо) Церетели. В 1914 году в Женеве был также создан «Комитет независимости Грузии». После начала Первой Мировой войны, в 1914-году Комитет продолжал свою деятельность в Берлине.

Комитет ставил следующие задачи:

- 1) установление связи с Грузией и ознакомление с планами грузинских политических сил;
- 2) пропаганда идеи независимости на родине;
- 3) ввоз оружия в Грузию;
- 4) продолжение ориентированной на Германию политической деятельности в Европе;
- 5) формирование грузинского легиона в Турции с тем, чтобы в дальнейшем использовать его для борьбы за независимость Грузии.

Комитет летом 1915 года подписал договор с Германией и Турцией, по которому Германия должна была выступать гарантом независимости Грузии, а Турция, под сильнейшим нажимом Германии признавала Грузию в её исторических границах (Zürer, 1978, s. 32 – 44).

На начальном этапе в Берлине комитет курировал поверенный в делах Германии в Стамбуле Луис Моззель. В 1915 году представитель «Комитета независимости Грузии» Георгий Мачабели прибыл в Грузию с предложением при поддержке Германии организовать восстание против России. Признав нереальным такое предложение, грузинские социал-демократы отказались организовать восстание и изгнать Россию из Грузии с помощью иностранной силы. Выступая против восстания, Ноэ Жордания сказал, что: во-первых, нет никакой гарантии того, что сложившаяся на фронте ситуация даст возможность Германии оказать Грузии помощь; во-вторых, нет гарантии и того, что в случае изгнания российских войск из Грузии Турция не оккупирует ее. План «Комитета независимости Грузии», состоящий в организации восстания против России с помощью Германии, не осуществился.

Для национального движения заслуживающим внимания явлением стало выступление Михако Церетели с докладом на III. конгрессе Наций, состоявшемся в г. Лозана (Швейцария) в 1916 году. В докладе «Права грузинского народа», зачитанном Михако Церетели на конгрессе, содержалось обращение ко всему прогрессивному человечеству с просьбой о содействии Грузии в восстановлении нарушенных Россией условий Георгиевского трактата 1783 года (Авалов-Авалишвили, 1928, с. 48).

После начала Первой мировой войны мировоззренческие взгляды социал-демократов претерпели большие изменения. В те годы чрезвычайно популярным стал лозунг о самоопределении наций.

В условиях многонационального государства самоопределение наций реально означало следующее: а) равноправие всех наций; б) создание автономии для отдельных наций; в) выделение отдельных наций из многонационального государства и формирование ими независимых

государств. Грузинские социал-демократы поддерживали требование о предоставлении Грузии автономии в составе Российского государства. Здесь же надо отметить, что по мнению социал-демократов, Грузия не смогла бы непосредственно стать автономной единицей в составе России. Они считали, что Грузия, Армения и Азербайджан должны создать Закавказскую автономию, которая войдет в состав России как отдельная автономная единица.

Социалисты-федералисты и после начала войны остались верны своим программным требованиям. В отношениях с Россией они были против радикального политического курса и организацию восстания против России считали авантюрой.

В результате победы февральской революции 1917 года в России самодержавие было свергнуто. Создались благоприятные условия для освобождения покорённых Россией народов. Наместничество на Кавказе прекратило своё существование. Российское Временное правительство передало управление Закавказьем краевому органу власти – Особому Закавказскому Комитету (ОЗАКОМУ). ОЗАКОМ был укомплектован по национальному и партийному принципам. Грузинскими членами ОЗАКОМА стали социалист-федералист Кита Абашидзе и социал-демократ Акака Чхенкели. Свою практическую деятельность в Тбилиси ОЗАКОМ начал в марте 1917 года.

В начале апреля 1917 года в Тбилиси начал функционировать зародыш национальной власти – Национальный Интерпартийный Совет Грузии (Председатель Акакой Чхенкели). Интерпартийный Совет Грузии встал во главе национального движения за восстановление государственной независимости, но совет не был избран грузинским народом. Необходимо было создать такой орган, который действовал бы от имени грузинского народа. Так зародилась идея созыва Национального съезда Грузии. В период до открытия Первого Национального съезда Грузии политическая ситуация в России радикально изменилась, что поставило тяжёлое положение грузинских политиков.

В октябре 1917 года в России большевики под руководством Ленина осуществили государственный переворот и свергли Временное правительство. Влиятельные политические партии (социал-демократы, социалисты-федералисты и национал-демократы) не признали советское правительство. В создавшейся крайне сложной военно-политической обстановке выбор правильной ориентации был непростой задачей. Грузинские политики, как и многие политические деятели в мире, предполагали скорее свержение

советского строя в России. Все были уверены, что учредительное собрание России, избранное на основе демократического избирательного закона, как высший законодательный орган, выражающий волю русского народа, возьмёт власть в свои руки и Россия встанет на путь демократизации.

В такой обстановке, Первый Национальный съезд Грузии приступил к своей работе. На съезде по поручению Интерпартийного Совета с докладом на тему «Сегодняшний момент и политическое положение грузинского народа» выступил Ноэ Жордания. В докладе были определена программа действий грузинского народа. Делегаты съезда выдвинули идею вхождения Грузии в состав демократической России на правах отдельной автономной единицы.

На первом Национальном съезде был избран Национальный Совет Грузии, председателем которого избрали Н. Жордания. Он же стал также председателем Исполнительного Комитета Национального Совета Грузии (Очерки, 1974, с. 124).

Советская Россия не могла примириться с потерей Грузии и всячески пыталась восстановить здесь свои позиции. В январе 1918 года Советская Россия попыталась оккупировать Грузию и всё Закавказье. В начале января 1918 года расформированные части кавказской армии, попавшие под большевистское влияние, под предлогом возвращения на родину, покинули линию фронта и двинулись в Тбилиси. Маневр этот был разгадан и Национальный Совет Грузии не впустил военные эшелоны в Тбилиси. Некоторые военные части российской армии попытались прорваться в Тбилиси, но созданный грузинский корпус и части народной гвардии у станции Шамхори и в других местах завязали с ними бои и нанесли им жестокое поражение. Попытка оккупации Грузии провалилась. Однако планы России в отношении Грузии становились вполне реальными.

В январе 1918 года грузинские политики окончательно потеряли надежду на восстановление законного правительства в России и установление демократического строя. Большевики разогнали Учредительное собрание России. Диктатура в России побеждала и тоталитарный режим стал преградой на пути демократического развития.

Анализируя произошедшие события, Закавказский Комиссариат выработал новый политический курс.

10. февраля 1918 года Закавказский Комиссариат созвал Закавказский Сейм, составленный из закавказских депутатов Учредительного собрания России. Председателем Сейма был избран Николоз (Карло) Чхеидзе. Созыв Закавказского Сейма

подчёркивал факт отделения Закавказья от России, хотя юридически это было оформлено чуть позже. Тяжёлый политический, экономический и социальный кризис и бессилие деморализованной армии вынудили Советскую Россию заключить сепаратный мир с Германией и её союзниками.

Подписание мира состоялось в Брест-Литовске 3. марта 1918 года. По условиям договора Турция на правах союзницы Германии получила от России Батумскую и Ардаганскую области. Вопрос передачи этих территорий Турции с Закавказским Комиссариатом согласован не был, так как Россия, Германия и Турция не признавали независимости Закавказья. Турция сразу же после заключения Брестского договора приступила к его реализации. Закавказский Сейм отверг требования Турции о передаче ей территорий. Опасаясь войны с Турцией, Закавказский Комиссариат и Сейм решили урегулировать конфликт с Турцией дипломатическим путём. В марте 1918 года в г. Трапезунде начались мирные переговоры с Турцией. Закавказскую делегацию возглавил Акакий Чхекели. Все его попытки сохранить за Грузией Батумскую, Карсскую и Ардаганскую области закончились безрезультатно. Турецкая армия начала военные действия. Создавалась кризисная ситуация. В апреле 1918 года турки заняли Батуми, Озургети, всю Месхети и дошли почти до Боржоми. Остановить турков удалось лишь у реки Чолоки.

В столь тяжёлой военно-политической обстановке 22. апреля 1918 года собрался Закавказский Сейм, который должен был провозгласить создание нового независимого Закавказского государства. Предполагалось, что после этого провозглашения турецкая агрессия возможно будет пресечена. 22. апреля 1918 года было объявлено о создании Закавказской Демократической федеративной республики. Председателем правительства независимой республики и министром иностранных дел был назначен Акакий Чхенкели. Закавказский Сейм принял решение о продолжении мирных переговоров с Турцией.

Военно-политическая обстановка накалилась до предела. 11. мая 1918 года в Батуми возобновилась конференция для мирных переговоров между Закавказьем и Турцией. На первой встрече выяснилось, что Турция не меняет своих позиций. Более того, она предъявила ещё больше требований. На мирной конференции в Батуми миссию посредника выполняла делегация Германии во главе с генералом Отто фон Лоссовым. В ходе конференции выявилась бесперспективность существования Закавказского Союзного государства. Грузины, армяне и

азербайджанцы придерживались различных политических ориентаций. Грузины избрали прогерманскую ориентацию, армяне – проанглийскую ориентацию, а азербайджанцы – протурецкую (История Грузии, с. 110 – 119).

Но тут на помощь делегации ЗФДР неожиданно пришли немцы. Дело в том, что имперское правительство не было заинтересовано в чрезмерном усилении своего восточного союзника. Немцы рассчитывали сами закрепиться в Западном Закавказье, создав здесь «Шутыштаты» – «Охраняемые Государства», т.е. фактически свои протектораты. Особенно немцы были заинтересованы в Грузии. Знаменитый фельдмаршал Эрих фон Людендорф откровенно признавался, что создание немецкой военной базы в Грузии позволило бы «добраться до кавказского сырья (нефти) и приобрести влияние на эксплуатацию железной дороги, идущей через Тифлис». К тому же, общественное мнение Германии требовало от правительства защищать закавказских немцев и христиан от возможных насилий со стороны турок. Влиятельные депутаты германского рейхстага неоднократно выступали с заявлением о необходимости прекратить насилия турков против армян и грузин.

В Батуми грузинские делегаты начали тайные консультации с германскими представителями. Ещё 14. мая 1918 года они передали немцам обращение Грузинского национального совета, который выражал «желание и просьбу, чтобы Германия всемерно способствовала как можно безболезненному разрешению международного и политико-государственного вопросов Грузии» (Авалов-Авалишвили, 1928, с. 67). Позже в Батуми прибыл председатель национального совета Ной Жордания, возглавивший тайные переговоры с немцами.

Немцы взяли инициативу в свои руки. Имперский канцлер граф фон Гертлинг и фельдмаршал Людендорф решили предоставить Грузии помощь и покровительство. Один из руководителей германского МИДа Симонс даже полагал, «если бы не географическая удалённость Грузии, ей правильнее всего было бы вступить в германскую федерацию».

Получив «Добро» Берлина, генерал фон Лоссов посоветовал грузинской делегации быстрее провозгласить независимость Грузии. Генерал подчёркивал: это единственная возможность предотвратить дальнейшее продвижение турецких войск. Профессор Зураб Авалишвили срочно составляет проект провозглашения независимости, а Ноэ Жордания отвозит его в Тифлис.

З. Авалишвили в своих мемуарах писал: «Поздно вечером составляю следующую телеграмму,

которая отправляется в ночь на 25. мая, за подписью Чхенкели: «Тифлис, генералу Квинитадзе. Передайте президиуму Национального Совета Грузии следующее: дальнейшее промедление провозглашения независимости повлечёт за собой непоправимые последствия. Остаётся одно: противопоставить турецкому нашествию независимую Грузию, поддерживаемую Германией. Её представителем при грузинском правительстве будет граф Шуленбург».

26. мая, наконец приходит телеграмма из Тифлиса. Ноэ Жордания и Ноэ Рамишвили: «Сегодня в 5 часов пополудни, Национальный Совет провозгласил независимость Грузии. Председатель правительства Ноэ Рамишвили, министр иностранных дел Акакий Чхенкели. Закавказский сейм признал себя упразднённым и единство Закавказья прекратилось.» (List, 1985, s. 67).

Таким образом за 4 часа до получения Грузией турецкого ультиматума, Закавказская перестала существовать. Ультиматум Турции о территориальных притязаниях повис в воздухе.

После распада Закавказского сейма, глава немецкой делегации генерал Отто фон Лоссов объявил, что не имеет полномочий вести переговоры с иными субъектами и поэтому отправляется за консультациями в Берлин. На самом деле торговый корабль «Мина Хорн» взял курс на Потю, где фон Лоссов назначил встречу грузинской делегации. Соблюдая конспирацию, представители новоявленной Грузинской республики отбыли поездом из Батуми якобы в Тифлис. Однако на узловой станции Сантредиа вагон отцепили и депутация прибыла в Потю.

На борту «Мины Хорн» без промедления был подписан договор, согласно которому Германия становилась гарантом сохранения независимости Грузинской республики. Выступив «повивальной бабкой» нового демократического государства Грузии, Кайзеровская Германия укрепила свои позиции в стратегически очень важном регионе.

Сразу после подписания Потийского договора «Мина Хорн» взяла курс на Констанцу, увозя на борту представителей нового правительства Грузии и депутацию Армении. В Берлине Отто фон Лоссов представил рейхсканцлеру обширный отчёт о Батумских переговорах. Генерал описал «экспансию неотурецкого империализма» и предложил незамедлительно признать независимость Грузии. Его доводы были приняты. Как и обещал фон Лоссов, германское правительство объявило свою готовность оказать поддержку Грузии в переговорах с Кремлём относительно выхода Грузии из состава России и,

после отделения её, признать Грузию свободным и независимым государством. Германия выразила готовность оказать Грузии помощь в установлении границ с соседними государствами. Этот важнейший пункт Потийского договора означал, что во всех территориальных спорах Германия обязывалась отстаивать территориальные интересы и претензии Грузии.

Помимо фон Лоссова, «отцом грузинской независимости» также следует считать блестящего дипломата Фридриха Вернера фон дер Шуленбурга. Накануне Первой мировой войны граф возглавлял германское консульство в Тифлисе. На Батумской конференции он играл роль «серого кардинала». Пока фон Лоссов вёл официальные переговоры, Шуленбург устанавливал негласные контакты с грузинскими делегатами в Батуми и грузинским национальным советом в Тифлисе, помогая им разобрать тактику провозглашения независимости. По свидетельству членов грузинской делегации, именно граф является одним из авторов текста грузино-германского соглашения от 28. мая 1918 года, который гарантировал независимость Грузии (Nirpold, 1920, p. 78).

В это время в Берлине дипломатическая миссия в составе А. Чхенкели, Нико Николадзе, Зураба Авалишвили, Владимира Ахметели и берлинских грузин Георгия Мачабели, Михако Церетели вела активные переговоры в Берлинских коридорах власти. Было решено послать в Грузию дополнительно несколько батальонов под руководством барона, генерала Фридриха фон Крессенштайна. Главной целью миссии, которая, впрочем не оглашалась, являлось сдерживание турок в границах Брест-Литовского договора. Барон Крессенштайн прекрасно справился с возложенной на него задачей – его отряды охраняли железную дорогу, границы, пересекали провокации большевиков. Немцы стояли на страже независимой Грузии до окончания Первой мировой войны, затем Германия вынуждена была вывести свои войска из Закавказья.

Когда в 1918 году Германия капитулировала, фон Шуленбург до последнего не хотел уезжать из Тифлиса. Он упустил момент и почти пол года ему пришлось провести в лагере, куда его отправили пришедшие на смену немцам англичане. В память о Тифлисе дипломат сохранил Орден царицы Тамары, вручённый ему за особые заслуги перед страной, а также яркие воспоминания об упоительном духе свободы, который вдохнула благодаря его усилиям древняя и красивая Грузия. Первая независимая Демократическая Грузинская республика прекратила существование в феврале-

марте 1921 года, после аннексии страны красной армией Советской России.

Литература:

- АВАЛОВ-АВАЛИШВИЛИ, З.: Независимость Грузии в международной политике 1917-1921 гг. Париж, 1928.
- БАГРАТИОНИ, Д.: Материалы к истории Грузии. Тифлис, 1906.
- ВАЧНАДЗЕ, М.- ГУРУЛИ, В.- БАХТАДЗЕ, М.: История Грузии. Тбилиси. 2002. [tkt] http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/Index.php
- ГОГИТИДЗЕ, М.: «Военная элита Кавказа» – генералы и адмиралы из Грузии. Тбилиси, 2007.
- ДЖАВАХИШВИЛИ, Н.: Грузины под российским флагом. Тбилиси: ТГУ, 2003.
- ДЖАВАХИШВИЛИ, И.: Отношения Грузии и России XVIII в. Тбилиси, 1919.
- История Грузии. В 3 т. Т. I. (С древнейших времен до 60-х годов XIX века): Учебное пособие / Ред. кол. Н. А. Бердзенишвили (гл. ред.), В. Д. Дондуа, Г. А. Меликишвили. Тб.: Цодна, 1962.
- Очерки истории Грузии. В 8-и т. Т.4 [Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мухелишвили]. Тб.: Мецниереба, 1974.
- Очерки истории Грузии. В 8-и т. Т.5 [Ред.: М. Лордкипанидзе, Д. Мухелишвили]. Тб.: Мецниереба, 1974.
- LIST, F: Die Volkerrechtliche Stellung der Republik Georgien. Wien. 1985.
- NIPPOLD, O.: La Georgie du point de droit Internationale. Bern, 1920.
- ZÜRER, W.: Kurasie. 1918-1921. Der Kampf der Grossmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer. Düsseldorf: Droste Verlag, 1978.

O POVAHE TZV. UKRAJINSKEJ KRÍZY

ALEXANDER DULEBA

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: duleba@sfpa.sk

Abstract:

This article aims at identifying a nature of the current Russo-Ukrainian crisis. It argues that the crisis is not accidental and short term episode, but it is necessary and objective outcome displaying long term development trends in and/or of Europe after the end of bipolar conflict. Author backs his argument by comparing different integration dynamics in the Western and Eastern parts of Europe. The collapse of the communist block helped to deepen the integration process in the Western part of Europe and it also pushed the EU to be more engaged in its neighbourhood through offering integration perspective to former communist countries as well as through offering European perspective to the Western Balkans. The Eastern Partnership with the Association Agreement, including Deep and Comprehensive Free Trade Area, has become the EU response on Russia's military intervention against Georgia in August 2008. The EU failed to establish a joint European project under the name of Common Spaces with Russia (2003-2006), therefore, confrontation between two integration projects in Europe - the one led by the EU and the other one by Russia - has to appear sooner or later.

Keywords:

Russo-Ukrainian crisis, post-bipolar Europe, EU-Russia relations, Eastern Partnership, EU enlargement policy.

Slová, ktorými pomenovávame veci, udalosti a ich súvislosti, by mali vystihovať ich skutočnú povahu. Ak to tak nie je, mylíme sa. Jedným z najčastejších slovných vyjadrení v európskom, myslím tým aj ruskom, politickom diskurze od novembra 2013 je „ukrajinská kríza“. Od 26. februára 2014, teda už poriadne dlho, je

tento výraz zavádzajúci, pretože nevystihuje skutočnú povahu toho čo sa deje na východ (ale v poslednej dobe i na západ a najmä na juh) od našich hraníc. Kríza to je, ale nazývať ju „ukrajinskou“ po 26. februári 2014, je veľký omyl.

26. februára 2014 ukrajinská revolúcia (v istom zmysle a za istých okolností termíny „revolúcia“ a „kríza“ sú zameniteľné, závisí to od uhla pohľadu) prerástla do rusko-ukrajinskej krízy (kvôli vojenskej agresii Ruska proti Ukrajine v priamej podobe prostredníctvom anexie Krymu, nasadenia príslušníkov ruských ozbrojených síl do bojov na Donbase i hybridnej podobe prostredníctvom podpory ozbrojeného boja separatistov v juhovýchodnej Ukrajine).¹

Bez ohľadu na to, že krízové udalosti sa bezprostredne odohrávajú na území Ukrajiny už od novembra 2013, od 26. februára 2014 ide o rusko-ukrajinskú krízu, ktorá nadobudla rozmer celoeurópskej krízy. Prečo?

Po prvé, priamym aktérom krízy je Rusko, ktoré je územne i populačne najväčšou európskou krajinou. Rusko je síce obrom stojacim na hlinených ekonomických nohách (nominálny HDP Ruska v roku 2013 bol na úrovni nominálneho HDP Talianska), napriek tomu, jeho obchodný obrat s 28 členskými štátmi EÚ v roku 2013 dosiahol hodnotu 326 miliárd eur. Rusko je jadrovou veľmocou s najväčšou armádou v Európe, a zároveň, významným dodávateľom ropy a plynu do európskych krajín. Napriek tomu, že putinovské Rusko sa snaží Rusov presvedčiť, že Rusko nie je Európa ale Eurázia, a že oni nie sú Európania ale Euroaziati, t.j. že Rusi majú iné hodnoty ako Európania, nič to nemení na fakte, že ruská kultúra podobne ako i kultúry všetkých európskych národov má svoje korene v kresťanstve, a že vysokopostavení predstavitelia pu-

tinovského Ruska posielajú svoje deti študovať do Európy, nie do Ázie. Inými slovami, bez ohľadu na to čo Rusom vtlka do hláv ich oficiálna propaganda, Rusko je európskou krajinou minimálne v tom zmysle, že jeho rozhodnutia a správanie na medzinárodnej scéne majú dosah na vojenskú, energetickú i hospodársku bezpečnosť všetkých európskych krajín.

Rusko-ukrajinská kríza je i ruskou krízou a práve preto prerástla do európskej krízy. Juhoslovanská kríza v 90. rokoch nebola ruskou krízou a aj preto zostala „iba“ regionálnou krízou. Rusko-gruzínska kríza v roku 2008 zostala regionálnou krízou preto lebo nemala bezprostredný dosah na záujmy všetkých európskych krajín. Počas občianskej vojny v Juhoslávii v 90. rokoch i rusko-gruzínskej vojny v roku 2008 sa bezprostredne nerozhodovalo o tom ako budeme žiť my na Slovensku. V rusko-ukrajinskej kríze je „v hre“ nielen to ako budeme žiť na Slovensku v ďalších rokoch – ale čo je nie menej dôležité – „v hre“ je aj interpretácia toho ako sme na Slovensku žili za posledných 20 rokov. V hre je zmysluplnosť post-komunistickej transformácie krajín strednej a východnej Európy, vrátane ich integrácie do NATO a EÚ, za posledných 20 rokov. Ani v Juhoslávii, ani v Gruzínsku to „v hre“ nebolo. Na Ukrajinu áno, a nielen kvôli tomu, že Ukrajina je náš bezprostredný sused.

¹ Prezident Ruska Vladimir Putin počas krymských udalostí vo februári a marci 2014 i po nich – až do 14. augusta – tvrdil, že „zelení ľudovia“, ktorí obklúčili ukrajinské vojenské posádky a obsadili vládne budovy na Kryme neboli príslušníkmi ozbrojených síl RF. Vo svojom prejave na výjazdovom stretnutí s predstaviteľmi politických frakcií Štátnej dumy RF, ktoré sa konalo v Jalte 14. augusta 2014, verejne a priamo priznal, že Rusko použilo svoje ozbrojené sily na Kryme, údajne s cieľom „zabezpečiť referendum“ o pripojení Krymu k Rusku 16. marca 2014. Pozri – „Встреча с членами фракций политических партий в Государственной Думе“. Президент России, 14 августа 2014 года, <http://kremlin.ru/transcripts/46451> (prístup 23.8.2014). Pod hybridnou podobou ruskej agresie voči Ukrajinu rozumiem, po prvé, výlety 100-300 členných skupín „mladých športovo vyzerajúcich civilistov“ z Ruska do miest juhovýchodnej Ukrajiny (Ukrajinci im hovorili „Putinovi turisti“), ktorí v období marec – máj 2014 obsadzovali vládne budovy a burcovali miestne obyvateľstvo na protesty proti „kyjevskej chunte“; pozri napr. – „Профинансированные и вооруженные "туристы Путина" заранее приехали в Украину для провокаций“. ТСН.ua, 16 марта 2014, <http://ru.tsn.ua/ukrayina/profinansirovannyye-i-vooruzhennyye-turisty-putina-zarane-priehali-v-ukrainu-dlya-provokatsiy-355052.html> (prístup 23.8.2014); a po druhé, prostredníctvom finančnej a materiálnej podpory ozbrojených separatistov na Donbase, vrátane vysielania ruských vojenských expertov a verbovania ruských „dobrovoľníkov“ na pomoc separatistom. Pozri – „Докази російської агресії“. Інформаційно-аналітичний центр Ради національної безпеки і оборони України, <http://mediarnbo.org/?cat=20> (prístup 23.8.2014).

Po druhé, anexia Krymu je precedensom, ktorý medzinárodné vzťahy v Európe nepoznali od anšlusu Rakúska a Sudet nacistickým Nemeckom v roku 1938 a územných ziskov ZSSR po druhej svetovej vojne (Pobaltie, Bukovina, Podkarpatská Rus a i.). Vojenské invázie i okupácie sa v Európe diali i v povojnovom období (Maďarsko 1956, Československo 1968, Cyprus 1974 a pod.), avšak nikdy sa neskončili anexiou, t.j. pripojením územia jedného štátu k územiu druhého štátu. Z hľadiska aktu vojenskej agresie, ktorého cieľom je anexia územia iného štátu, Rusko vrátilo v roku 2014 vzťahy medzi európskymi štátmi naspäť do obdobia pred a tesne po druhej svetovej vojne.

Podľa rétorickej otázky Putina, Západ urobil precedens v Kosove, prečo sa teda diví pripojeniu Krymu k Rusku?² Paralela Krymu 2014 s Kosovom 1999 nevydrží žiadne porovnanie. Kosovo sa stalo de facto nezávislou územnou enklávou po ukončení vojny v Juhoslávii v roku 1999. Precedensom Kosova bolo Podnestersko v roku 1990 (!) spolu s bezprecedentnou dislokáciou 14. ruskej armády na území tejto „nezávislej“ enklávy. Po Podnestersku ako nezávislé územné enklávy sa na postsovietskej mape – po rozpade ZSSR a občianskej vojne v Gruzínsku na začiatku 90. rokov – objavili Náhorný Karabach, Južné Osetsko a Abcházsko. To čo spája Kosovo s vyššie uvedenými postsovietskymi enklávami je skutočnosť, že vznikli v dôsledku zlyhania centrálnej moci bývalých štátov, ku ktorým patrili, t.j. ZSSR a Juhoslávie, ktoré bolo sprevádzané občianskymi vojnami.

Rozpad ZSSR i Juhoslávie bol učebnicový prípad tzv. zlyhaných štátov. Štáty zlyhávajú a prestávajú existovať vtedy keď centrálna moc nie je schopná riešiť problémy v rámci štátu štandardnými politickými prostriedkami, vrátane dosiahnutia dohody so skupinami v rámci štátov, ktoré sa sformovali na základe politických, ekonomických, sociálnych, náboženských, etnických, resp. akokoľvek inak zadefinovaných skupinových záujmov. Ani jedna z vyššie uvedených nezávislých enkláv, ktoré vznikli po rozpade ZSSR a Juhoslávie sa nestala súčasťou iného štátu – ani dobrovoľne, ani nasilu. Ani intervencia NATO v Juhoslávii v roku 1999 s cieľom zastaviť občiansku vojnu, ale ani intervencia Ruska v Gruzínsku v roku 2008 (!) nevedli k pripojeniu územia jedného štátu k druhému, t.j. nevedli k zmene územného status quo, ktoré platilo pred intervenciou. Južného Osetsko a Abcházsko boli „nezávislými enklávami“ od konca občianskej vojny v Gruzínsku v roku 1991, nestali sa nimi po vojne v auguste 2008. Krym je jednoducho iný prípad, ktorý

² Pozri prejav prezidenta Putina pri príležitosti oficiálneho prijatia Krymu do Ruskej federácie: „Обращение Президента Российской Федерации“. Президент России, 18 марта 2014 года, <http://www.kremlin.ru/transcripts/20603> (prístup 24.8.2014).

nie je možné porovnať s ničím čo sa stalo v Európe nien od konca studenej vojny, ale od konca druhej svetovej vojny.

Neobstojí ani ďalší Putinov argument o tom, že krymský národ využil prostredníctvom referenda 16. marca 2014 právo na sebaurčenie, ktoré garantuje Charta OSN.³ Po prvé, niečo ako „krymský národ“ neexistuje, ak nemáme na mysli krymských Tatárov (ale tých Putin nemal na mysli a ak mal na mysli Rusov mal by vedieť, že Rusi sú „sebaurčení“, keďže on sám je prezidentom ruského štátu); po druhé, neboli zaznamenané žiadne prípady porušovania práv etnických Rusov žijúcich na Kryme, ktorý mal autonómny štatút v rámci Ukrajiny (naopak, ochranu kultúrnych práv potrebovali skôr Ukrajinci a krymskí Tatári); a po tretie, regulárnosť referenda nie je možné overiť legítimnými prostriedkami, t.j. správami monitorovacích misíi OBSE alebo Rady Európy. Medzinárodný mandát OBSE a Rady Európy na monitorovanie volieb a referendum v členských krajinách schválilo i Rusko, ktoré je členskou krajinou oboch organizácií. Avšak, ani OBSE, ani Rada Európy nemohli referendum na Kryme monitorovať, pretože im to neumožnili príslušníci ozbrojených síl RF, ktorí – podľa vyššie citovaných slov prezidenta Putina zo 14. augusta 2014 – referendum „zabezpečovali“.

Rovnako neobstojí ani tvrdenie súčasnej ruskej „krymnašistickej“ propagandy, že „Krym bol vždy ruský“.⁴ Rusko získalo kontrolu nad Krymom v roku 1873 po víťaznej vojne nad osmanským Tureckom (potvrdené mierovou zmluvou podpísanou v meste Jasy v roku 1792). Od 13. do 18. storočia patril polostrov krymským Tatárom, ktorých štátny útvar s názvom Krymský chanát sa stal vazalom osmanského Turecka v 15. storočí. Pred sformovaním štátneho útvaru krymských Tatárov v 13. st. Krym a jeho rôzne časti kontrolovali štátne útvary Góto, Hunov, Polovcov, Kyjevskej Rusi, niektoré pobrežné mestá boli kolóniami talianskeho Janova, a v antickom období krymské pobre-

žie kolonizovali Gréci, ktorých kolónie neskôr prebrala Rímska ríša. Krymský polostrov má veľmi pestré a dávne dejiny, ktoré však určite nezačínajú v roku 1783. Krym patril šesť storočí krymským Tatárom, zatiaľ čo Rusko ho malo pod kontrolou 170 rokov (v roku 1954 bol prevedený pod administratívnu správu Ukrajiny v rámci ZSSR). Ešte pred prvou svetovou vojnou väčšinu obyvateľstva polostrova tvorili krymskí Tatári, ktorých nechal počas druhej svetovej vojny vysídliť Stalin. Tvrdiť, že „Krym bol vždy ruský“ je preto holý nezmysel. Je paradoxné, že tomuto nezmyslu veria na Slovensku (a nielen) aj vzdelaní ľudia.

Ruskú anexiu Krymu v roku 2014 nie je možné ani zdôvodniť a ani ospravedlniť, pretože predstavuje najväčšiu výzvu pre európsku bezpečnosť od ukončenia druhej svetovej vojny. Vracia Európu späť do obdobia 30. a 40. rokov 20. storočia, spochybňuje existujúce hranice v Európe a vytvára precedens, podľa ktorého hranice sú „opraviteľné“ použitím vojenskej sily. Existuje viacero krajín v Európe, ktorých elity, minimálne ich časť, zdieľa ruskú túžbu po revízii historicky „nespravodlivých“ hraníc. Existuje jediná cesta ako sa môže stať Krym súčasťou Ruska bez toho, aby nebola ohrozená európska bezpečnosť. Musí s tým súhlasiť Ukrajina. Všetko ostatné je ohrozením európskej bezpečnosti, vrátane bezpečnosti Slovenska.

Po tretie, prvý raz je priamym aktérom krízy Európska únia. Je to pre EÚ absolútne nová skúsenosť. V čase vypuknutia občianskej vojny v Juhoslávii v roku 1991, EÚ vlastne ešte ani neexistovala. Existovali Európske spoločenstvá, ktoré sa Európskou úniou stali v novembri 1993, po vstupe Maastrichtskej zmluvy do platnosti. Na rusko-gruzínsku krízu v roku 2008 EÚ reagovala zorganizovaním mimoriadneho summitu, ktorý sa konal 1. septembra 2008, a rozhodnutím pripraviť „ambicióznu ponuku“ krajinám zapojeným do Východného partnerstva (Arménsko, Azerbajdžan, Bielorusko, Gruzínsko, Moldavsko a Ukrajina).⁵ Ruské vedenie tejto novej post-gruzínskej ponuky EÚ nevenovalo pozornosť takmer dva a pol roka (do júna 2013), pretože jednoducho neverilo, že niektorá z bývalých sovietskych krajín bude schopná ponuku EÚ využiť. Avšak práve táto ambiciózna ponuka EÚ, ktorej jadro tvorí možnosť krajín Východného partnerstva uzavrieť s EÚ asociačné dohody, sa stala niečím čo sa Rusko rozhodlo nedopustiť. 26. februára 2014 sa ukázalo, že v prípade Ukrajiny, i za cenu použitia vojenskej sily.

Pôvodný návrh Východného partnerstva, ktorý predstavili Švédsko a Poľsko v Rade EÚ v máji 2008, mal skôr vnútorný úničný význam. Išlo o to, aby

³ Tamže.

⁴ „Krymnašizmus“ je slovný novotvar, ktorý si dovoľil použiť autor týchto riadkov. Vďaka mediálnej propagande v Rusku anexia Krymu vyvolala eufóriu väčšiny ruskej verejnosti, pripomínajúcu eufóriu v nacistickom Nemecku zo „znovu zjednotenia Rakúska s Nemeckom“ v roku 1938. V ruskej terminológii „znovu zjednotenie Krymu s Ruskom“ si našlo populárne vyjadrenie vo výraze „Крым наш“ (Krym je náš). Tento výraz v Rusku doslova zľudovel vďaka videoklipu, v ktorom účinkuje nová prokurátorka Krymu – bola menovaná do funkcie po 18. marci 2014 – mladá, sympatická a blondávká Natália Poklonskaja. Text piesne vo videoklipe predstavuje montáž jej vyjadrení, z ktorých zľudovel refrén „Naš maš Krym naš“. Za štyri mesiace mal klip zverejnený na YouTube v polovici apríla 2014 takmer 14 miliónov pozretí: https://www.youtube.com/watch?v=TBKN7_vx2xo&list=UUIIDymHgUB6wD91-h8wLZdQ

⁵ Presidency Conclusions. Extraordinary European Council, Brussels, 1 September 2008, http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/102545.pdf (prístup 26.8.2014).

v rámci Európskej politiky susedstva nedošlo k uprednostneniu južných susedov na úkor východných, vrátane presmerovania rozpočtových prostriedkov. Švédsko-poľský návrh mal ambíciu vybalansovať iniciatívu francúzskeho prezidenta Nicolasa Sarkozyho na vytvorenie Únie pre Stredomorie počas francúzskeho predsedníctva v Rade EÚ v druhej polovici roku 2008. V máji 2008 ešte vôbec nebola reč o tom, že súčasťou Východného partnerstva má byť i možnosť pre východných susedov únie uzavrieť asociačné dohody. Asociačné dohody sa stali súčasťou ponuky EÚ až po rozhodnutí mimoriadneho summitu EÚ 1. septembra 2008. Už dlhší čas bolo jasné, že EÚ chce nahradiť staré zmluvy o partnerstve a spolupráci (Partnership and Cooperation Agreement – PCA) s bývalými sovietskymi krajinami novým typom zmluvy. Staré PCA zmluvy nadobudli účinnosť väčšinou v roku 1998 a keďže boli uzavreté na obdobie desiatich rokov (s klauzulou automatického predĺženia na ďalší rok v prípade, že žiadna zo strán zmluvu nevypovie) prišiel čas na ich prehodnotenie. Ukrajina ako prvá začala rokovania s EÚ o novej zmluve. Až do októbra 2008 sa na označenie ukrajinskej zmluvy používal termín „zmluva o posilnenej spolupráci“ (Enhanced Cooperation Agreement). Názov nebol dôležitý, dôležitý bol obsah. A ten sa zásadne zmenil po rusko-gruzínskej vojne v roku 2008. EÚ sa rozhodla krajinám Východného partnerstva ponúknuť asociačný typ dohody, ktorý zahŕňa „hlbokú a komplexnú zónu voľného obchodu“ (Deep and Comprehensive Free Trade Area – DCFTA). Pod týmto rozhodnutím je i podpis prvej Ficovej vlády.

Asociačné dohody ponúknuté krajinám Východného partnerstva po rusko-gruzínskej vojne v roku 2008 sú takmer identické s dohodami o Európskom hospodárskom priestore (European Economic Area – tzv. EEA dohody), ktoré s EÚ uzavreli Nórsko, Island a Lichtenštajnsko. EEA dohody znamenajú, že Nórsko, Island a Lichtenštajnsko sú súčasťou jednotného trhu EÚ (až na malé sektorové výnimky, ako napr. rybolov v prípade Nórska), hoci nie sú politickými členmi EÚ. Krajiny EEA sú povinné plne prebrať európsku legislatívu týkajúcu sa fungovania jednotného trhu EÚ, hoci o nej nemôžu rozhodovať, pretože nie sú členmi EÚ. Sú však zastúpené na úrovni expertov v pracovných skupinách Rady EÚ, ktoré sa venujú rozvoju príslušnej sektorovej legislatívy (v súčasnosti je to cca 190 pracovných skupín), môžu argumentovať proti alebo za prijatie novej legislatívy, ktorú musia prebrať, avšak nemôžu hlasovať. Asociačné dohody s DCFTA ponúknuté krajinám Východného partnerstva sú identické s dohodami EEA s výnimkou expertného zastúpenia na úrovni pracovných skupín. Podľa vyjadrenia zástupcov Generálneho riaditeľstva Európskej komisie pre obchod, ktorí vyjednávali obchodné časti asociačných dohôd s krajinami Východného partnerstva,

Ukrajina, Gruzínsko a Moldavsko, ktoré uzavreli dohody s EÚ, budú musieť prebrať zhruba 85% legislatívy (existujúcej a budúcej), ktorá reguluje fungovanie jednotného trhu EÚ.⁶ Inými slovami, asociačná dohoda s EÚ bude znamenať *de facto* i *de iure* ekonomickú integráciu Ukrajiny, Gruzínska a Moldavska s EÚ. Zároveň to znamená, že tieto krajiny budú musieť koordinovať svoju zahranično-obchodnú politiku s EÚ, t.j. nebudú môcť liberalizovať svoj obchod s tretími krajinami za predpokladu, že uvedené tretie krajiny nemajú dohodu o liberalizovanom obchode s EÚ.

Napriek tomu, že rokovania Ukrajiny s EÚ o asociačnej dohode boli ukončené už v októbri 2011, jej podpis odkladala EÚ z dôvodu podozrení o nespravodlivom súdnom procese, v dôsledku ktorého bola uväznená expremiérka Júlia Tymošenkova. Po dvoch rokoch, v júni 2013 Rada EÚ dospela k záveru, že únia podpíše asociačnú dohodu s Ukrajinou na treťom summite Východného partnerstva vo Vilniuse v novembri 2013. Nebudeme rozoberať všetky dôvody prečo došlo k zmene politického postoja EÚ. Jedným z nich bola žiadosť Júlie Tymošenkovej adresovaná lídrom členských krajín EÚ, aby jej osobná kauza nebola prekážkou pre európsky integračný proces Ukrajiny. Rozhodnutie EÚ v júni 2013 bolo kľúčové pre dynamiku ďalšieho vývoja. Bývalý ukrajinský prezident Viktor Janukovyč sa tesne pred summitom vo Vilniuse rozhodol, že asociačnú dohodu nepodpíše, čím vyvolal spontánne protesty na Ukrajine, ktoré prerástli do revolúcie a jeho zvrhnutia vo februári 2014. Avšak, dávno predtým než sa začali protesty na Ukrajine, ešte v júli 2013 sa Rusko rozhodlo zaviesť obchodné sankcie proti Ukrajine s cieľom prinútiť Ukrajinu odstúpiť od podpísania dohody. Bývalý ukrajinský predseda vlády Mykola Azarov verejne oznámil, že Ukrajina nepodpíše asociačnú dohodu 10. novembra 2013. Stalo sa tak deň po rokovaní prezidentov Janukovyča a Putina v Moskve.

Rusko urobilo všetko pre to, aby zabránilo podpisu asociačnej dohody Ukrajiny: v lete 2013 uvalilo obchodné sankcie proti Ukrajine, neskôr, v novembri a potom v decembri 2013 sa Putin dohodol s Janukovyčom, okrem iného o poskytnutí pôžičky vo výške 15 miliárd USD. No a nakoniec, v situácii keď Janukovyč utiekol z Kyjeva pred Majdanom vo februári 2014, Rusko sa rozhodlo použiť krajné prostriedky.

⁶ Viac o obsahu asociačných dohôd ponúknutých EÚ krajinám Východného partnerstva, ich komparácii s dohodami EEA, vývine Východného partnerstva a jeho hodnotenie – pozri Duleba, A., Bilčík, V.: *Taking Stock of the Eastern Partnership in Ukraine, Moldova, Visegrad Four, and the EU*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2011; Duleba, A., Benč, V., Bilčík, V.: *Policy Impact of the Eastern Partnership on Ukraine. Trade, Energy, and Visa Dialogue*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2012.

Keď nepomohli obchodné sankcie a peniaze, Rusko nasadilo tanky. Je to prvý raz v dejinách európskej integrácie, keď rozširovanie jednotného trhu sa tretia strana snaží zastaviť prostredníctvom vojenskej sily. Môžu ruské tanky zvíťaziť nad európskou legislatívou a túžbou väčšiny Ukrajincov modernizovať vlastnú krajinu podľa vzoru členských krajín EÚ? Môžu ruské tanky zastaviť rozšírenie jednotného trhu? EÚ sa rusko-ukrajinská kríza nielenže dotýka, EÚ je jej bezprostrednou súčasťou. Ruské tanky verzus európska legislatíva: kto zvíťazí? Toto je kľúčová otázka súčasnej európskej krízy. „V hre“ je budúcnosť európskeho projektu na báze EÚ.

Po štvrté, kríza má systémový charakter a predstavuje konfrontáciu dvoch európskych svetov tak ako sa vyvinuli a sformovali za posledných 20 rokov. Prvým je svet, ktorého základom je EÚ, druhým je svet, ktorého základom je Rusko alebo tiež tzv. „ruský svet“. Keďže sa nepodarilo dosiahnuť ich symbiózu a Európa je len jedna, ku konfrontácii muselo dôjsť skôr alebo neskôr. V Európe nemôžu vedľa seba dlhodobo koexistovať dva integračné projekty, ktoré stoja na rozdielnych hodnotách i princípoch a navzájom sa vylučujú.

Najbližšie k symbióze mali EÚ a Rusko v rokoch 2003-2006. Bohužiaľ, veľký projekt „štyroch spoločných priestorov“, vrátane postupnej liberalizácie vzájomného obchodu na báze harmonizácie legislatívy a vytvárania spoločného trhu, sa nepodaril.⁷ Rusko sa rozhodlo, že si vybuduje vlastnú „východnú úniu“ najprv pod názvom Jednotný hospodársky priestor, neskôr pod názvom Eurázijská únia ako integračný projekt konkurenčný k projektu EÚ. Eurázijská únia má reintegrovať priestor bývalého ZSSR. Vznik Eurázijskej únie v roku 2015 bol jedným zo zahraničnopolitických cieľov volebného programu Vladimíra Putina pre prezidentské voľby v roku 2012. V programe je zmienka i o zakladajúcich členoch, ktorými by mali byť Rusko, Bielorusko, Kazachstan a Ukrajina. Posledná z uvedených štyroch krajín sa však rozhodla inak, navyše, dostala ponuku uzavrieť asociačnú dohodu so – z ruského pohľadu – konkurenčným integračným projektom.

Pre pochopenie súčasnej európskej krízy je dôležité uvedomiť si ako sa zmenila EÚ od konca studenej vojny. Európske spoločenstvá sa zmenili na EÚ akú poznáme dnes v roku 1993. EÚ má teda 21, nie 62 rokov. Schengen funguje od roku 1999 (15 rokov!), euro ako spoločná mena je v hotovostnom obehu od roku 2002

(12 rokov!). Pred rokom 2004 mala EÚ 15 členov, za posledných 10 rokov sa počet členských krajín takmer zdvojnásobil na súčasných 28 (!). So šiestimi ďalšími krajinami prebiehajú prístupové rokovania. Ako sme už spomínali, v čase začiatku občianskej vojny v Juhoslávii EÚ v súčasnej podobe ešte ani len neexistovala. To, že sa situácia na západnom Balkáne po občianskej vojne a rozpade Juhoslávie v 90. rokoch stabilizovala, že je tam mier, že síce s problémami ale predsa krajiny západného Balkánu naštartovali proces modernizácie a reforiem, je v prvom rade zásluha EÚ. Bez modernizačnej ponuky EÚ a európskej perspektívy by Balkán zostal „sudom pušného prachu“. EÚ je možné kritizovať (a oprávnené) za veľa vecí, napriek tomu, zostáva unikátnym projektom v celých známych dejinách medzinárodných vzťahov. To, že 400 tisícová Malta má rovnaké hlasovacie práva pri rozhodovaní o legislatíve a politikách EÚ ako i 80 miliónové Nemecko je unikátna skutočnosť, ktorú nenájdeme nikde inde vo svete ani nikdy v dejinách medzinárodných vzťahov. EÚ 2014 je kvalitatívne niečo iné než boli Európske spoločenstvá pred rokom 1993. Bez pochopenia dynamiky integračného procesu v EÚ a zmeny európskeho integračného projektu za posledných 20 rokov nie je možné pochopiť povahu súčasnej európskej krízy ale ani to čo je „v hre“ v rusko-ukrajinskej kríze. A dôležité je porovnať túto dynamiku s vývinom v postsovietskej časti Európy.

Rozpadnutý Sovietsky zväz malo nahradiť Spoločenstvo nezávislých štátov, vznik ktorého iniciovali prezidenti Ruska, Ukrajiny a Bieloruska v decembri 1991. Dnes si na skratku SNŠ spomenie iba málokto. Rusko a Bielorusko sa od roku 1994 snažili obnoviť federálny štát. Dnes si na tento projekt pamätajú už len ruskí a bieloruskí experti. Jeľcinovmu Rusku sa nepodarilo presadiť ani jeden úspešný integračný projekt v postsovietskom priestore. Putinovmu Rusku sa v roku 2004 podarilo dostať do konfliktu s najväčším spojencom Ruska – Lukašenkovým Bieloruskom, t.j. tou istou krajinou s ktorou chcel Jeľcin vytvoriť nový federálny štát. Dnes keď hovoríme o plynových krízach, zabúdame na to, že Bielorusko bolo prvou krajinou, ktorá čelila zastaveniu dodávok plynu z Ruska v roku 2004 a opakovane v roku 2007. Prvá plynová vojna medzi Ruskom a Ukrajinou sa odohrala v roku 2007 a opakovane v roku 2009. Bielorusko-ruskú plynovú vojnu v roku 2004 si u nás všimlo iba pár ľudí, ukrajinsko-ruské plynové vojny sme už pocítili všetci, keďže s Ukrajincami zdieľame potrubia pre tranzit ruského plynu do Európy. Vojenskú silu v bývalých sovietskych republikách použilo Rusko počas občianskych vojen v Gruzínsku v roku 1991 a v Moldavsku v roku 1992. Vojenskú silu proti bývalým sovietskym republikám použilo Rusko v auguste 2008 v Gruzínsku a v roku 2014 proti Ukrajine, tentoraz už aj s anexiou časti jej územia. Obchodné vojny Ruska s Gruzínskom,

⁷ Analýzu vzťahov medzi EÚ a Ruskom od konca studenej vojny, vrátane analýzy spoločných priestorov medzi EÚ a Ruskom vytvorených v roku 2003, pozri - *Searching for New Momentum in EU-Russia Relations. Agenda, Tools, and Institutions*. Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2009.

Moldavskom, Ukrajinou a ďalšími postsovietskymi krajinami za posledných 20 rokov nespomíname, zabrali by príliš veľa miesta. Napriek tomu, že prezidenti Bieloruska a Kazachstanu podpísali zmluvu o založení Eurázijskej únie v máji 2014 – obidvaja na to majú svoje vlastné dôvody – nič to nemení na skutočnosti, že za 20 uplynulých rokov Rusko nebolo schopné ponúknuť postsovietskym susedom konštruktívnu agendu, normálnu a dlhodobú spoluprácu založenú na princípe rovnoprávných vzťahov. Nemecko-maltský prípad v postsovietskom priestore by sme zatiaľ hľadali zbytočne.

Porovnanie dynamiky európskej integrácie na báze EÚ a integračných pokusov „ruského sveta“ v postsovietskom priestore za posledných 20 rokov hovorí samo za seba. Dva rozdielne európske svety sa museli raz stretnúť. Konfrontácia visela vo vzduchu od roku 2006, t.j. od momentu keď EÚ a Rusko de facto upustili od realizácie projektu vytvorenia „spoločných priestorov“, pretože Rusko stratilo o projekt záujem a navyše, EÚ odmietla poskytnúť výnimky Gazpromu na európskom trhu. Budovanie rozdielnych európskych svetov na seba narazilo v Ukrajine v rokoch 2013 a 2014. Preto má kríza celoeurópsky rozmer. Mýlime sa, ak o nej hovoríme ako o ukrajinskej kríze.

Namiesto záveru

Je možné polemizovať o tom, či EÚ je v tejto kríze „vedome“ alebo „nevedome“. EÚ je v tejto kríze objektívne a zákonite. „Nevedome“ je v nej možno iba časť politických lídrov členských krajín EÚ, pretože sami nevedia pochopiť čo sa v Európe stalo za posledných 20 rokov. Zároveň, ich krízovej nevedomosti napomáha i spôsob ako EÚ funguje vo vonkajších vzťahoch. „Nevedomí“ lídri chcú iba viac biznisu a viac pracovných miest pre svojich občanov, veď čo iné by ešte mali chcieť (?). V praxi vonkajších vzťahov EÚ sa to prejavuje v skutočnosti, že jediný konsenzus, ktorý dokáže 28 členských krajín dosiahnuť v oblasti vonkajších vzťahov je taká dohoda s tretou krajinou, ktorá

umožňuje export európskej legislatívy a rozširovanie jednotného trhu. Rozširovanie trhu EÚ je cesta k tomu, aby sme mali viac obchodu a pracovných príležitostí. Kto by bol proti? Poľsko a Portugalsko môžu rôzne vnímať politické aspekty rusko-ukrajinskej krízy, avšak i Portugalsko, i Poľsko súhlasili s tým, že asociačná dohoda s Ukrajinou je dobrá vec pre EÚ i pre Ukrajinu. Rovnako pre Portugalsko, i Poľsko je samozrejmé, že Ukrajina je suverénna krajina, ktorá má právo rozhodnúť sa pre podpis asociačnej dohody s EÚ. V medzinárodných vzťahoch EÚ občas pripomína veľkého, ťažkého a nemotorného „legislatívneho“ slona. Aj v tom, že mu trvá príliš dlho, aby sa rozhodol, avšak, ak sa rozhodne a pohne, ťažko ho zastaviť. A slon sa pohol do postsovietskeho priestoru, pretože inak exitovať nevie a nemôže. Ak sa zastaví a začne cúvať, nemusí to dopadnúť dobre s ním samým.

EÚ je súčasťou súčasnej rusko-ukrajinskej krízy predovšetkým preto, že hodnoty na ktorých stojí a spôsob ako funguje neguje Putinov politický svet – aj v postsovietskom priestore. Ak chce mať Putinove Rusko nádej na úspech v konkurencii s projektom EÚ, musí v Ukrajine uspieť. Rusko nemá pre Ukrajinu relevantnú modernizačnú a integračnú ponuku, nezostalo mu nič iné len tanky. Avšak, ak ruské tanky zastavia v Ukrajine rozširovanie jednotného trhu EÚ, napriek vôli väčšiny Ukrajincov, spochybnia tak 20 rokov vývinu európskeho projektu na báze EÚ. V Ukrajine je „v hre“ i náš vlastný slovenský transformačný príbeh, inými slovami to, či reformy, ktoré sa na Slovensku udiali za posledných 20 rokov, vrátane vstupu do EÚ a NATO, mali zmysel alebo nie. Rusko-ukrajinská kríza je i o interpretácii toho ako sme tu žili posledných 20 rokov a ako tu žiť budeme prinajmenšom ďalších 20 rokov, nehovoriac už o tom ako budú žiť naši susedia na východ od našich hraníc. V hre je dosť na to, aby sme od našich politických lídrov očakávali „vedomé“ a zodpovedné rozhodovanie o veciach, ktoré sa nás bytostne dotýkajú.

MAPOVANIE DISKURZU O SPOLOČENSKEJ ZODPOVEDNOSTI PODNIKOV

MARTIN LAČNÝ

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: martin.lacny@unipo.sk

Abstract:

The article focuses on mapping the past and contemporary discourse on corporate social responsibility in its various theoretical and practical levels. It reflects the characteristic features of individual-ethical and institutional-ethical paradigm, which vary widely in their starting points, especially when it comes to the overall view of definition of the matter and the subjects of social responsibility. Within this context, the author briefly compares the stockholders theory with the stakeholders theory.

Keywords:

Corporate responsibility, corporate citizenship, stockholders theory, stakeholders theory, business ethics.

Otázka spoločenskej zodpovednosti podnikov (Corporate Social Responsibility – CSR, resp. SZP) je pomerne zložitá, čo dokladuje i skutočnosť, že za posledných cca 60 rokov vzniklo množstvo teoretických prúdov, ktoré sa vyznačujú rôznym prístupom k tejto problematike. Ich autori často kombinujú jednotlivé prístupy, pričom používajú viac-menej jednotný pojmový aparát a vychádzajú z viac-menej jednotného vymedzenia základných kategórií.

V snahe uchopiť rámec spoločenských úloh podniku v celej jeho šírke, sa jednotlivé teoretické koncepty sústreďujú na celý komplex úloh, ktoré podnik ako špecifický druh hospodárskej organizácie plní vzhľadom na svoje poslanie a základné nasmerovanie. Pomerne široké vymedzenie ekonomickej úlohy podnikov, ktoré môžeme v rámci mainstreamových teórií

SZP považovať za reprezentatívne, ponúka britský odborník Tom Cannon (1992), ktorý podnikom prisudzuje štyri skupiny čiastkových úloh: hospodárske a produkčné úlohy, podporné úlohy, adaptívne funkcie, riadiace a politické úlohy.

- Hospodárske a produkčné úlohy zahŕňajú obrábanie pôdy, produkciu potravín, výrobu a distribúciu priemyselných tovarov a služieb a všetky úlohy spojené s produkciou a zveľaďovaním bohatstva.

- Podporné úlohy podnikov sú sústredené predovšetkým na podporu súdržnosti a stability spoločnosti, na zabezpečenie jej kontinuity (väčšina aktivít, ktoré sú spojené s komunikovaním a tvarovaním poznania a kultúry, spadá práve do tejto kategórie).

- Medzi adaptívne funkcie spadá produkcia prostriedkov, prostredníctvom ktorých spoločnosť reaguje na zmeny (zo strany podnikov ako hospodárskych jednotiek ide najmä o podporu vedy a výskumu).

- Každá spoločnosť vyžaduje existenciu inštitúcií ako sú vláda, právo, politické strany, armáda, ktoré koordinujú činnosť rôznych záujmových skupín a prostredníctvom nich sa regulujú konflikty medzi týmito skupinami. Hospodárska činnosť podnikov vytvára predpoklady pre činnosť vlády, súdov, armády, politických strán, a pod., čo predstavuje rámec riadiacich a politických úloh podnikov (Cannon, 1992, s. 34-35).

Je pomerne ťažké presne vymedziť hranicu medzi ekonomickými a spoločenskými úlohami podniku, keďže podnik v sebe zahŕňa sociálnu organizáciu. Charakter tejto sociálnej organizácie môže byť pritom výrazne formalizovaný (hierarchická štruktúra

a vzťahy definované inštitucionalizovaným spôsobom), alebo neformálny (vzťahy, ktoré sa vyvíjajú vzhľadom na postoje a aktivity jednotlivcov). Efektívnosť podniku závisí v rovnakej miere od oboch typov vzťahov. Tvorba zisku a bohatstva sú pritom oblasti, v ktorých preukazujú podniky špeciálnu zdatnosť. Žiaden iný typ inštitúcie nedemonštruje schopnosť vykonávať takúto spoločensky dôležitú úlohu. Kolaps centrálne riadených ekonomík v Strednej a Východnej Európe poukázal na neschopnosť štátu súťažiť so súkromnou sférou v tvorbe bohatstva. Iné verejné inštitúcie a dobrovoľné zoskupenia taktiež nedisponujú týmto špecifickým talentom (Cannon, 1992, s. 36).

Chápanie SZP prešlo významným a pomerne dlhým vývojom. Kým v päťdesiatych rokoch minulého storočia sa spoločenská zodpovednosť obmedzovala len na filantropické aktivity podniku a bola chápaná skôr v zmysle *social responsibility* než *corporate social responsibility* (s primárnym akcentom na korporatívnu filantropiu), postupne si autori čoraz viac začínali uvedomovať ukotvenosť podniku v spoločnosti a jeho previazanie s okolitými skupinami v externom i internom prostredí podniku.

V 60. rokoch sa následne presadzuje myšlienka previazanosti zodpovednosti a moci. Nakoľko podnikateľský sektor vykazuje moc, ktorá má nezanedbateľný spoločenský dopad, je potrebné túto moc vyvážiť zodpovednosťou za spoločenský vývoj v zmysle aktívnej a zodpovednej participácie na tomto vývoji.

Sedemdesiate roky predstavujú obdobie akcelerácie záujmu o problematiku SZP v rámci teórie manažmentu. Počas tejto dekády sa vyprofilovalo chápanie SZP ako zodpovednosti za aktivity a rozhodnutia podniku voči širokému spektru zainteresovaných skupín, ovplyvňovaných činnosťou podnikateľských subjektov. Práve táto zmena optiky, zahŕňajúca identifikáciu širšieho spektra skupín, na ktoré sa spoločenská zodpovednosť podnikov viaže, predstavovala dôležitý impulz pre rozvoj teoretickej reflexie úlohy manažmentu pri vyvažovaní diferencovaných záujmov jednotlivých záujmových skupín. V záujme explicitného vyjadrenia SZP ako kontinuálneho procesu sa v diskurze objavujú alternatívne pojmy ako *corporate social responsiveness* a *corporate social performance*.

V 80. rokoch došlo k významnému zlomu, kedy sa v súvislosti s etablovaním podnikateľskej etiky ako samostatnej vednej disciplíny začala objavovať potreba začleniť do nej problematiku SZP ako jej nevyhnutnú súčasť. Kým počas prvých dekád diskusie o SZP bola táto doménou takmer výlučne amerických odborných kruhov, v tejto dekáde sa do predmetného diskurzu intenzívne zapájajú i európski autori, ktorí preberajú mnohé idey prezentované v publikáciách z USA a modifikujú ich v kontexte európskeho podnikateľského prostredia. V tejto dekáde sa profiluje i vplyvný

koncept, úzko súvisiaci s teóriou spoločenskej zodpovednosti podnikov – *stakeholders theory* (teória participujúcich skupín).

Na začiatku deväťdesiatych rokov potrebovali klasické profesie veľmi intenzívne diskutovať o svojich vlastných hodnotách, cieľoch a zodpovednostiach. Podnikateľský svet sledoval svoj trend, pretože uprednostňoval svoj vlastný (a možno aj odlišný) záujem (Airaksinen, 2010). Vo vývoji chápania SZP sa táto dekáda spája najmä s rozvojom konceptov korporatívneho občianstva (*corporate citizenship*) a udržateľnosti (*sustainability*).

Prvá dekáda XXI. storočia sa v rámci diskurzu o SZP spája predovšetkým s vymedzovaním nových perspektív pôsobenia biznisu v širšom spoločenskom kontexte, zahŕňajúcom poznatkovo orientovanú (resp. tzv. novú) ekonomiku. Funkčná podnikateľská jednotka má v tomto kontexte podobu cieľovo orientovanej komunity. Dôvodom je skutočnosť, že tradičné vlastnícke a riadiace štruktúry strácajú svoju opodstatnenosť, nakoľko v súdobom kontexte akcionári ako teoretickí vlastníci, často výstižnejšie vymedziteľní ako investori, prípadne gambleri, nevykazujú tradičnú hrdosť a zodpovednosť vlastníkov. Vlastníctvo ako vzťah k podnikateľskej jednotke v kontexte novej ekonomiky v signifikantnom rozsahu nahrádza investícia. Zároveň sa však ťažisko aktív podniku presúva z hmotného majetku, zahŕňajúceho budovy, stroje, a pod., do sféry nehmotných aktív a ľudského kapitálu. Zmyslom podnikania sa v tomto novom kontexte stáva tvorba zisku, prostredníctvom ktorého môže podnik urobiť niečo navyše alebo lepšie. Zmysel pre toto „niečo“ však zvyknú mať predovšetkým vlastníci, investori ho nutne mať nemusia (Búciová, 2010).

V pôvodnej slovenskej a českej odbornej literatúre sa termín spoločenská zodpovednosť podnikov začína objavovať v 90. rokoch XX. storočia, krátko po tom, ako sa tejto problematike začali venovať autori z iných európskych krajín (Luknič, 1994; Remišová, 1997). V tomto období mali teoretici zo Spojených štátov amerických za sebou už štyri desaťročia búrlivých diskusií o podstate morálnej a spoločenskej zodpovednosti podnikov.

Napriek niekoľko dekád trvajúcej diskusii sa však doposiaľ nepodarilo vytvoriť jednotnú definíciu SZP, či vymedziť jej kľúčové princípy a metodológiu vyhodnocovania SZP aktivít tak, aby boli jednotne akceptované autormi na celom svete. Rozdiely v chápaní rozsahu a akcentu na partikulárne oblasti SZP sa objavujú najmä pri vymedzení subjektov zodpovednosti a stanovení počtu participujúcich subjektov, voči ktorým by mali podniky nevyhnutne prijímať zodpovednosť, ako aj v priradení miery dôležitosti morálnej zodpovednosti v rámci celkovej spoločenskej zodpovednosti podnikov.

Dôvodom, prečo sa dodnes nepodarilo vypracovať jednotnú definíciu SZP, sú predovšetkým odlišné kultúrne, náboženské, filozofické, historické, právne, ekonomické a spoločenské determinanty jednotlivých krajín, ktoré do veľkej miery ovplyvňujú chápanie SZP. Nemenej dôležitým dôvodom je interdisciplinárny charakter diskusie o SZP, do ktorej zo svojich pozícií vstupujú odborníci z rôznych oblastí (filozofia, etika, ekonómia, manažment, právo, politológia, sociológia, kulturológia, atď.), ktorí navyše vykazujú rôznu sociálno-politickú orientáciu. Je preto nevyhnutné vziať do úvahy fakt, že jednotlivé teórie a názory na SZP vznikali vždy v konkrétnom spoločenskom a dobovom kontexte. Ako však konštatuje Z. Búciová, v odbornej literatúre sa žiaľ môžeme neraz stretnúť s preberaním názorov na SZP bez toho, aby boli zasadené do širšieho spoločenského kontextu, v ktorom vznikali, čo môže pôsobiť mätúco (2009, s. 26).

Významné rozdiely nachádzame v našom civilizačnom kontexte predovšetkým medzi európskym a americkým chápaním spoločenskej zodpovednosti podnikov.

Európske chápanie SZP je komplexnejšie. Vychádza z teórie stakeholderov, pričom podnik si svoje záväzky voči jednotlivým stakeholderom uvedomuje na štyroch úrovniach – právnej, ekonomickej, etickej a filantropickej. Ekonomická zodpovednosť nemá najdôležitejšie postavenie a je zadefinovaná širšie (voči viacerým stakeholderom). Právna rovina zodpovednosti stavia v Európe štát do prominentnej úlohy regulátora podnikateľských aktivít. Neoddeliteľnou súčasťou SZP je etická zodpovednosť, pod ktorú možno zahrnúť väčšinu otázok, zahŕňaných v Európe pod hlavičku SZP, ako sú napríklad problematika jadrovej energie, testovania výrobkov na zvieratách, génového inžinierstva, geneticky modifikovaných potravín a ich označovania, a pod.

Americké chápanie SZP kladie najväčší dôraz na ekonomickú zodpovednosť voči vlastníkom, striktné zameranie na ziskovosť, z ktorej vyplýva základná ekonomická úloha podniku v spoločnosti. Nie na každej úrovni sa v rovnakej miere rešpektujú záujmy všetkých stakeholderov a odlišný (širší) význam nadobúda filantropická zodpovednosť, ktorej súčasťou je napr. aj ochrana zamestnancov a poskytovanie sociálnych výhod, daných v európskych krajinách legislatívou (Búciová, 2010, s. 35-38).

Medzi jednotlivými teoretickými konceptmi, ktoré sa problematikou zodpovednosti v ekonomickom kontexte zaoberajú, nepanuje názorová jednota, najmä čo sa týka vymedzenia subjektu zodpovednosti. V podstate môžeme hovoriť o individuálno-etickej a inštitucionálno-etickej paradigme, ktoré sa do značnej miery líšia vo svojich východiskách, predovšet-

kým v celkovom pohľade na vymedzenie predmetu a subjektov spoločenskej zodpovednosti.

Individuálno-etická paradigma vychádza z predpokladu, že jedine individuum ako mravný subjekt je schopné identifikovať svoju mieru zodpovednosti, teda ide o jediného legitímneho adresáta etických, resp. mravných požiadaviek. Z deskriptívneho hľadiska sa táto platforma zameriava na opis napr. nesprávneho, resp. nemorálneho správania v ekonomických procesoch, alebo vplyvu morálneho, resp. nemorálneho správania na podnikateľské a obchodné praktiky. Na mikroúrovni je predmetom záujmu problematika konajúceho individua a jeho zodpovednosti v rámci ekonomických procesov, na úrovni organizácií problematika organizačných štruktúr zohľadňujúcich individuálnu morálku jednotlivcov, na makroúrovni napríklad vplyv ekonomických procesov konkrétneho hospodárskeho systému na konanie jednotlivca.

Inštitucionálno-etická paradigma akceptuje ako subjekt zodpovednosti nielen individuum, ale aj skupinový subjekt na úrovni organizácie. Vychádza sa tu z predpokladu, že samostatné konanie je výsledkom rozhodnutia individuálneho subjektu, do úvahy sa však berie i skutočnosť, že ľudia pod vplyvom procesov prebiehajúcich v rámci organizácie nemusia vždy rozhodovať a konať v súlade so svojim presvedčením a hodnotovým systémom. Z deskriptívneho hľadiska sa táto platforma zaoberá opisom vzorov správania a rozhodovacích procesov korporácií, ktoré môžu mať spätné vplyv na konanie týchto skupinových subjektov. Z normatívneho hľadiska tu ide o snahu vymedziť a inštitucionalizovať kritériá definujúce oblasti kolektívnej zodpovednosti. Na mikroúrovni sa v rámci tejto platformy záujem sústreďuje najmä na problematiku zodpovednosti ekonomických subjektov voči jednotlivcovi, na úrovni organizácií na problematiku kolektívnej zodpovednosti za konanie konkrétnych organizácií, na makroúrovni je predmetom záujmu problematika fungovania konkrétnych organizácií v rámci hospodárskeho systému pri zohľadnení morálnych požiadaviek (Bekőová, 2002, s. 54-55).

Najčastejšie sú v tomto ohľade spomedzi konceptov SZP citované *stockholders theory* a *stakeholders theory*, ktoré môžeme ako reprezentatívne teórie priradiť k spomínanej individuálno-etickej a inštitucionálno-etickej paradigme.

Milton Friedman ako predstaviteľ prvého zo spomínaných konceptov, zastával názor, že jedinou spoločenskou zodpovednosťou podnikania je efektívne používanie vzácnych zdrojov a vytváranie aktivít vedúcich k zvyšovaniu zisku vlastníkov, pri rešpektovaní pravidiel hry stanovených legislatívnym rámcom. Tento prístup k spoločenskej zodpovednosti v podnikaní sa zakladá na predpoklade, že konkurencia odstráni z trhu nežiaduce formy správania, ktoré poškodzujú

účastníkov trhu a trh samotný. Keďže sa tento prístup koncentruje na zodpovednosť voči vlastníkom (spravidla akcionárom) podnikov, v literatúre býva označovaný názvom *stockholders theory*.

Spochybnenie širšej zodpovednosti podnikov Friedman postavil na niekoľkých argumentoch. Podnik ako právnickú osobu chápe ako sociálny konštrukt – umelo vytvorenú jednotku, pričom zodpovednosť môže niesť len reálna osoba (podnikateľ alebo manažér korporácie). Manažment podniku v ponímaní M. Friedmana zastupuje vlastníkov a jeho primárnou povinnosťou je zodpovednosť voči vlastníkom, nie voči širšiemu spektru záujmových skupín. Zohľadnenie alebo ochrana neakcionárskych záujmových skupín by sa prakticky diala na úkor akcionárov, čím by ich manažment prakticky zdaňoval (čo nie je v jeho kompetencii). *Stockholders theory* teda podporuje individuálnu zodpovednosť, nakoľko podľa nej myšlienka širšie chápanej spoločenskej zodpovednosti podnikov znižuje ekonomickú slobodu (teda poškodzuje slobodu spoločnosti) tým, že na seba podnik preberá záväzky, ktorými deformuje pluralistické stretávanie záujmov (Friedman, 1970; Putnová, Seknička, 2007).

Manažér korporácie je podľa Friedmana osobou so svojimi vlastnými právami. Ako osoba môže niesť zodpovednosť napr. voči jeho rodine, jeho svedomiu, jeho charitatívnemu cíteniu, jeho mestu, krajine, a pod. Môže sa rozhodnúť použiť časť svojho príjmu na účely, ktoré považuje za vhodné, alebo odmietnuť prácu pre niektorý podnik. V týchto prípadoch však koná vo svojom mene a na svoj účet, čiže vynakladá svoje vlastné peniaze, čas, energiu, nie peniaze svojich zamestnávateľov, alebo čas a energiu, ktoré sa zaviazal použiť na prácu pre firmu. Ak by jeho manažérske rozhodnutia o firemných aktivitách v zmysle spoločenskej zodpovednosti znižovali zisk podniku, narábal by de facto s peniazmi vlastníkov. Ak by takéto rozhodnutia navyšovali ceny produktov, narábal by s peniazmi zákazníkov, atď. Ak teda Friedman uvažoval o spoločenskej zodpovednosti, pripisoval ju jednotlivcom, nie podnikom, alebo podnikateľskej sfére ako takej. Kritizoval tak pokusy aktivistov nepriamo prinútiť vlastníkov, zamestnancov, či zákazníkov, aby proti svojej vôli prispievali na sociálne účely (Friedman, 1970).

Problematickým prvkom Friedmanovho pohľadu je úzke chápanie zodpovednosti (v podstate redukované na individuálnu zodpovednosť manažérov voči vlastníkom), ktoré nezachytáva celú škálu sociálnych dôsledkov, vyplývajúcich z aktivít podniku a nerieši prípady, pri ktorých nie je možné jednoznačne pripísať zodpovednosť za rozhodnutie a následné konanie výlučne konkrétnemu manažérovi, resp. manažérom.

V kontexte spoločenskej zodpovednosti podnikov, koncipovanej v intenciách *stakeholders theory*, chápeme zodpovednosť ako principiálny vzťah podniku

k právnej, resp. morálnej povinnosti určenej zákonom, zmluvou, alebo inými morálnymi a spoločenskými konvenciami a normami. Klasifikácia spoločenskej zodpovednosti podnikov je pritom postavená na troch základných pilieroch – ekonomickom, sociálnom a environmentálnom. S týmto postojom sa viaže spôsob konania, ktorý vychádza z uplatňovania troch aspektov:

- uvažovania o dôsledkoch konania (predpokladá sa uprednostňovanie dlhodobého záujmu pred krátkodobým čiastkovým záujmom – dlhodobý pohľad vedie k spájaniu vlastného záujmu so záujmami ostatných);
- neutrality, čiže nezaujatosti, nestrannosti (požiadavky ostatných sú rovnako dôležité a záväzné ako vlastné – z toho vyplýva všeobecný záujem o ľudské práva a globálnu povahu etických záujmov);
- predstavy seba samého ako obete etického konfliktu, teda schopnosti vžiť sa do postavenia iného, čo pomáha určiť eticky nesprávne konanie (Remišová, 2010).

Samotný pojem stakeholder sa ako terminus technicus objavil v medzinárodnom memorande Stanfordského výskumného ústavu už v roku 1963 a je v rámci *stakeholders theory* definovaný ako skupina, bez podpory ktorej by organizácia nemohla existovať. Tento pojem teda vymedzuje vzhľadom na podnik interné a externé spoločenské skupiny, ktoré sú ovplyvňované činnosťou organizácie, a ktoré zároveň svojim pôsobením činnosť organizácie ovplyvňujú. Patria k nim vlastníci, resp. akcionári, zamestnanci, manažéri, zákazníci, resp. spotrebitelia, dodávatelia, veritelia, konkurenti, vláda, resp. štátne orgány, regióny, spoločnosť (societa). U niektorých autorov nachádzame v rámci teórie stakeholderov ich konkrétnejšie členenie na primárne participujúce skupiny, ktoré sú priamo spojené s fungovaním podniku (zamestnanci, akcionári, dodávatelia, zákazníci, miestna komunita) a na sekundárnych stakeholderov (orgány štátnej správy, konkurencia, médiá, záujmové skupiny ako napr. odbory).

Podnik tu vystupuje ako subjekt zodpovednosti – samostatný celok a zodpovedá jednotlivým stakeholderom, resp. participujúcim skupinám za reálne a predvídateľné dôsledky svojho konania. Zmyslom podnikania podľa teórie stakeholderov by totiž mala byť služba záujmom stakeholderov, pričom nemá dochádzať k zvyhodňovaniu jedného stakeholdera (napr. vlastníkov) voči ostatným (manažérom, zamestnancom, zákaznikom, dodávateľom, miestnej komunite, a pod.), nakoľko tieto participujúce skupiny nemôžu slúžiť len ako prostriedok na dosahovanie cieľov iných ľudí. Manažéri podľa tohto konceptu nesú zodpovednosť voči stakeholderom i voči firme samotnej, resp. vystupujú ako „agenti“ interných i externých stakeholderov.

Základ tohto teoretického konceptu bol vybudovaný na metodologickej báze deontologickej etiky, za čo si jeho rané podoby vyslúžili prívlastok „kantovský kapitalizmus.“ Neskoršie verzie teórie stakeholderov postupne nadobúdajú podobu modelov, v ktorých je firma súčasťou siete záväzkov medzi stakeholdermi, prepojených súborom zmluvných vzťahov, vstupov a výstupov. Z tohto pohľadu vyplýva požiadavka, aby bola jednoduchá zodpovednosť manažérov voči akcionárom firmy (ako to navrhuje stockholders theory) nahradená širšou zodpovednosťou, v ktorej je podnik ako subjekt zodpovedný voči všetkým participujúcim skupinám.

Ako problematický moment sa v súvislosti so stakeholders theory javí okrem (v porovnaní s konzekvencialistickou etikou) relatívne menej praktických deontologických východísk predovšetkým pomerne vážne uchopenie podniku ako subjektu zodpovednosti, čo sa v praxi negatívne prejavuje najmä pri vytváraní funkčnej etickej infraštruktúry v organizáciách a pri hodnotení a reportingu spoločenskej zodpovednosti. Dôležitou námietkou je tiež konštatovanie, že úroveň podstupovaného rizika, vyplývajúca z plnenia vzájomne uzavretých zmlúv, je pre jednotlivých stakeholderov odlišná, čomu by z hľadiska spravodlivosti mala zodpovedať i primeraná vyjednávacia sila jednotlivých subjektov.

V ostatných rokoch registrujeme v danom diskurze okrem iných diskutovaných otázok snahu o precizovanie konceptu corporate citizenship, predstavujúceho ideový rámec pre rozvoj chápania SZP, ako aj pomerne rušnú debatu, týkajúcu sa práve otázok hodnotenia a reportovania spoločenskej zodpovednosti podnikov. Problematika funkčnej etickej infraštruktúry podnikov i otázky hodnotenia a reportovania spoločenskej zodpovednosti podnikov pritom predstavujú dôležité praktické oblasti, od zvládnutia ktorých závisí celková úspešnosť aplikácie princípov spoločenskej zodpovednosti. Kľúčovou výzvou v diskurze o spoločenskej zodpovednosti podnikov, zasadenom do širšieho kontextu etickej reflexie ekonomických aktivít a vzťahov, pritom naďalej ostáva snaha o definovanie a implementáciu podmienok férového ekonomického systému.

Literatúra:

- AIRAKSINEN, T. Ako aplikovať aplikovanú filozofiu: osobný názor. In: FOBEL, P. (ed.): *Aplikovaná etika vo vzdelávaní a praxi*. Banská Bystrica: FHV UMB 2010. s. 57 – 63.
- BEKŮOVÁ, M. Podnikateľská etika. Vzťah etiky a ekonómie. In: FOBEL, P. et al.: *Všeobecná a aplikovaná etika. Časť II. Aplikované etiky*. Banská Bystrica: FHV UMB 2002. s. 51 – 56.
- BÚCIOVÁ, Z. O zmenách v chápaní spoločenskej zodpovednosti podnikov. In: OLECKÁ, I., ZIELINA, M. *Kdo je aktérom spoločenskej zodpovednosti firem?* Olomouc: MVSO, 2009, s. 21 – 32.
- BÚCIOVÁ, Z. Defining the basis of corporate social responsibility in the European business environment. In: *Journal of human resource management*. Volume XIII, 1-2/2010. s. 33 – 38.
- BÚCIOVÁ, Z. Integrujúci model spoločenskej zodpovednosti podnikov. In: POKORNÁ, D. - SOJKOVÁ, J. (eds.): *Spoločenská zodpovednosť firem - transfer vedeckých poznatkov do praxe*. [CD ROM] Olomouc: MVSO 2011.
- CANNON, T. *Corporate responsibility*. London: Pitman Publishing 1992.
- FRIEDMAN, M. The social responsibility of business is to increase its profits. In: *New York Times Magazine*, September 13, No. 9/1970.
- FRIEDMAN, M. *Kapitalizmus a sloboda*. Praha: Liberální institut 1993.
- LAČNÝ, M. *Spoločenská zodpovednosť podnikov a korporatívne občianstvo – otázky a výzvy*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2012.
- LUKNIČ, A. S. *Štvrtý rozmer podnikania – etika*. Bratislava: Slovak academic press 1994.
- PUTNOVÁ, A.; SEKNIČKA, P. *Etické řízení ve firmě*. Praha: Grada Publishing 2007.
- REMIŠOVÁ, A. *Podnikateľská etika. Úvod do problematiky*. Bratislava: Ekonóm 1997.
- REMIŠOVÁ, A. *Etika a ekonomika. Tretie doplnené vydanie*. Bratislava: Kalligram 2010.

NOVÉ TRENDY ZODPOVEDNÉHO PODNIKANIA NA SLOVENSKU

– RECENZIA VEDECKEJ MONOGRAFIE G. DUBCOVEJ

MARTIN LAČNÝ

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: martin.lacny@unipo.sk

Problematika spoločenskej zodpovednosti podnikov (corporate social responsibility – CSR) sa objavuje v spoločenskovednom diskurze v kontexte súdobého spoločenského a ekonomického vývoja cca od polovice minulého storočia, v odbornom diskurze na Slovensku systematicky zhruba od polovice deväťdesiatych rokov. V jednotlivých obdobiach, ktoré v rámci tohto diskurzu vieme vyčleniť, sa do popredia postupne dostávali viaceré kľúčové otázky, týkajúce sa vymedzenia subjektu, resp. subjektov a charakteru ich zodpovednosti, ako aj spôsobov efektívnej inštitucionalizácie etických princípov podporujúcich spoločenskú zodpovednosť v rámci organizačnej kultúry podnikov, determinujúcej fundament ich správania.

Postupne, ako sa spoločenská zodpovednosť podnikov stávala jednou z dominantných tém podnikateľskej etiky ako interdisciplinárnej vednej oblasti, rástol v diskurze o spoločenskej zodpovednosti akcent na otázky týkajúce sa manažérskych činností a partikulárnych oblastí vzťahov so zamestnancami i environmentálneho rozmeru spoločenskej zodpovednosti podnikov. V ostatných rokoch registrujeme v danom diskurze okrem iných diskutovaných otázok snahu o precizovanie konceptu corporate citizenship, predstavujúceho ideový rámec pre rozvoj chápania spoločensky zodpovedného podnikania, ako aj pomerne búrlivú debatu o otázkach hodnotenia a reportovania (resp. controllingu) spoločenskej zodpovednosti podnikov. Problematika funkčnej etickej infraštruktúry podnikov, ako aj otázky hodnotenia

a reportovania spoločenskej zodpovednosti podnikov pritom predstavujú dôležité praktické oblasti, od zvládnutia ktorých závisí celková úspešnosť praktickej aplikácie princípov spoločensky zodpovedného podnikania. Kľúčovou výzvou v diskurze o spoločenskej zodpovednosti podnikov, zasadenom do širšieho kontextu etickej reflexie ekonomických aktivít a vzťahov, pritom naďalej ostáva snaha o definovanie a implementáciu podmienok férového ekonomického systému.

Na jednej strane sme v súčasnosti svedkami dlhodobého pretrvávajúcej vágnosti pri definovaní a nejednoty pri vymedzovaní obsahu spoločenskej zodpovednosti podnikov. Na strane druhej môžeme konštatovať neustále rastúci záujem firiem o image spoločensky zodpovedného subjektu (nakoľko zisk v mnohých ohľadoch závisí od reputácie) a tendenciu propagovať nové koncepty spoločenskej zodpovednosti zo strany aktivistov s rôznorodým backgroundom. Jednoducho povedané, ide o atmosféru, v ktorej pokiaľ chce byť moderné kapitalistické podnikanie spoločensky akceptovateľné a teda životaschopné, musí vykazovať „ľudskú tvár.“

Dokladom šírenia spoločenskej zodpovednosti medzi firmami na celom svete je trend ich neustále rastúceho záujmu o členstvo v obchodných organizáciách, ktoré sa k spoločensky zodpovednému podnikaniu hlásia. Medzi prominentné organizácie tohto typu patria napríklad World Business Council for Sustainable

Development, CSR Europe, The Prince of Wales Business Leaders Forum, alebo aj u nás na Slovensku pôsobiace Business Leaders Forum, či American Chamber of Commerce.

Téma spoločenskej zodpovednosti podnikov bola všeobecne akceptovaná akademikmi a vedcami, pôsobiacimi (nielen) v ekonomických odboroch, kde čoraz viac nachádza svoje čestné miesto v učebných osnovách. Spoločenská zodpovednosť je podobne obhajovaná rastúcou armádou poradcov a konzultantov, ktorí sú pripravení pomôcť firmám pri definovaní nových cieľov, stanovení ich mandátu spoločensky zodpovedných podnikov a audite výkonnosti vo vzťahu k Triple Bottom Line (TBL, resp. 3BL), alebo konceptu Global Reporting Initiative (GRI).

S pojmom spoločenskej zodpovednosti narábajú i mnohé vlády, poverujúce formálne svoje ekonomické ministerstvá podporou rozvoja zodpovedného podnikania v krajine. Európska komisia s podporou ministrov vlád členských krajín EÚ deklarovala v roku 2001 svoj záujem o aplikáciu a rozvoj tohto parametra v členských krajinách prostredníctvom vydania „Zelenej knihy“ o CSR s podtitulom „Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility“, s cieľom zaviesť „plnohodnotnú CSR politiku“ v rámci EÚ ako celku. Táto iniciatíva je kontinuálne aktualizovaná a prezentovaná v novších dokumentoch, ako je napríklad periodicky publikované Kompendium verejných politík v oblasti CSR v EÚ.

Súčasnú uchopenie spoločenskej zodpovednosti podnikov sa teda od atmosféry predchádzajúcich dekád líši. Kým v minulosti predstavovala spoločenská zodpovednosť predovšetkým individuálnu iniciatívu jednotlivých firiem, súčasná doktrína CSR pôsobí v globálnom podnikateľskom prostredí plošne. Jedným z aspektov tejto rozšírenej pôsobnosti je, že firmy hlásiace sa k princípom spoločenskej zodpovednosti, sú automaticky povinné zabezpečiť, že všetky subjekty, s ktorými sú v partikulárnom obchodnom vzťahu – dodávatelia, odberatelia, partneri v spoločných podnikoch, a pod., spĺňajú rovnaké štandardy. Táto rozšírená pôsobnosť konceptov spoločenskej zodpovednosti však so sebou prináša mnohé doposiaľ nezodpovedané otázky, ktoré sa týkajú predovšetkým konkretizácie obsahu a rozsahu spoločenskej zodpovednosti podnikov, hodnotenia a reportovania CSR aktivít. Hľadanie odpovedí na aktuálne otázky v danej oblasti predstavuje akúsi „rámcový výzvu“ pre odborníkov pôsobiacich v zainteresovaných vedných odboroch, ktorá iniciuje prehľadovanie starších konceptov CSR v snahe priblížiť sa praktickým požiadavkám, vyplývajúcim zo súčasných socio-ekonomických reálií.

Medzi renomovaných slovenských odborníkov na oblasť spoločenskej zodpovednosti podnikov sa nepochybne radí i Gabriela Dubcová z Fakulty podnikového manažmentu Ekonomickej univerzity v Bratislave. Jej aktuálna vedecká monografia s názvom *Nové trendy zodpovedného podnikania na Slovensku* (Bratislava, Vydavateľstvo Ekonóm 2013, 264 s. ISBN 978-80-225-3746-9) prináša pohľad na súčasné ponímanie spoločenskej zodpovednosti, v rámci ktorého sa autorka detailne zaoberá vymedzením etického minima v rámci konceptu spoločenskej zodpovednosti. Následne reflektuje a komentuje bazálne atribúty noriem ISO 26000 ako fundamentálnych štandardov pre spoločensky zodpovedné podnikanie, vymedzuje praktické otázky ich implementácie a naznačuje perspektívy ďalšieho vývoja týchto štandardov. Analytickým spôsobom rozoberá ťažiskové problémy controllingu spoločensky zodpovedného podnikania, pričom v rámci reflexie rôznych alternatívnych metód hodnotenia a reportovania spoločenskej zodpovednosti favorizuje metodiku Global Reporting Initiative.

Významný prínos k rozvoju danej oblasti poznania predstavuje predovšetkým faktograficky zameraná časť vedeckej monografie G. Dubcovej, ktorá prináša prehľad výsledkov medzinárodného výskumného projektu „Accelerating CSR practices in the new EU member states and candidate countries as a vehicle for harmonization, competitiveness and social cohesion in the EU“ (Dubcová, et al., 2007 – 2009) a výsledky testovania metodológie indikátorov hodnotenia zodpovedného podnikania v rámci výskumného projektu „Enhancing transparency and credibility of CSR practices through establishment of CSR performance assessment and monitoring systems in new EU member states“ (Dubcová, et al., 2009 – 2011).

Vysokú vypovedaciu hodnotu a praktickú relevanciu vykazujú závery a odporúčania formulované na základe výsledkov výskumného projektu „Support to National CSR Platforms – Responsible SMEs in Slovakia“ (Dubcová, et al., 2010 – 2012), realizovaného pod odbornou garanciou Národnej agentúry pre rozvoj malého a stredného podnikania v spolupráci s agentúrou FOCUS. Konkretizáciu týchto záverov predstavuje okrem iného i prezentovaný vývoj a vypracovanie stratégie spoločensky zodpovedného podnikania ako modelového riešenia pre konkrétnu slovenskú firmu s perspektívnym univerzálnym praktickým využitím pre ďalšie malé a stredné podniky v podmienkach (nielen) našej ekonomiky.

Autorkin komplexný pohľad na aktuálny stav a perspektívy spoločensky zodpovedného podnikania na Slovensku završuje synergické hodnotenie stavu zodpovedného podnikania v SR, orientované na identi-

fikáciu najdôležitejších elementov mikro- a makroúrovne zodpovedného podnikania v kontexte súčasných slovenských reálií (vrátane verejnej politiky a nosných nástrojov štátu v tejto oblasti), determinujúcich socio-ekonomické vzťahy, ktoré bezprostredne ovplyvňujú charakter spoločensky zodpovedného podnikania.

Literatúra:

DUBCOVÁ, G: Nové trendy zodpovedného podnikania na Slovensku. Bratislava: Vydavateľstvo Ekonóm 2013.

PREŠOVSKÉ POLITOLOGICKÉ DNI V ZNAMENÍ IDEY TOLERANCIE A INTOLERANCIE

ANNA POLAČKOVÁ

Inštitút politológie
Filozofická fakulta
Prešovská univerzita v Prešove
Email: polackova.anna207@gmail.com

V rámci 12. ročníka Prešovských politologických dní sa v dňoch 2. – 3. októbra 2014 pod záštitou rektora Prešovskej univerzity prof. RNDr. René Matloviča, PhD. a primátora mesta Prešov JUDr. Pavla Hagyariho uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia – *Idea tolerancie a intolerancie - Teória a prax*.

Po úspešnej konferencii *Idea tolerancie* – jej multikultúrne východiská, dimenzie, limity a ich interdisciplinárne (filozofické, teologické a politologické) reflexie, konanej 4. decembra 2012 v Prešove sa Inštitút politológie rozhodol pokračovať v stanovenej téme a v rámci 12. ročníka Prešovských politologických dní zorganizoval dvojdnové vedecké stretnutie, ktoré bolo zároveň čiastkovým výstupom riešenia projektu (VEGA č. 1/0523/12) s rovnomeným názvom *Idea tolerancie* – jej multikultúrne východiská, dimenzie, limity a ich interdisciplinárne (filozofické, teologické a politologické) reflexie.

„Globalizujúci sa svet a zjednocujúca sa Európa sa musia vyrovnávať s reálne existujúcou (a chvíľami akcelerujúcou) kultúrnou, etnickou, náboženskou, ekonomickou diverzifikáciou. Projekty mierového spolunažívania sú neraz presadzované silou a historická pamäť je reálnou brzdou nastolenia vzťahov znášanlivosti a tolerancie,“ otvárala plenárne zasadnutie v prvý rokovací deň riaditeľka Inštitútu politológie a zároveň zodpovedná riešiteľka projektu doc. PhDr. Irina Dudinská, CSc. Záštitu nad konferenciou prevzali rektor Prešovskej univerzity prof. RNDr. René Matlovič, PhD. a primátor mesta Prešov JUDr. Pavel Hagyari. „Som rád, že Inštitút politológie, ako druhé najstaršie politologické pracovisko na Slovensku, pokračuje v tradícii usporadúvania vedeckých konferencií a reaguje tak na potrebu diskutovať o aktuálnych problémoch

v spoločnosti, ku ktorým bezpochyby patrí aj vzťah tolerancie a intolerancie,“ zdôraznil v úvodnom prihovore rektor. „Problematika tolerancie a intolerancie je odrazom dnešného života, v ktorom sme svedkami rôznych vojnových konfliktov ale mnoho provokácií intolerancie, žiaľ, možno badať aj na slovenskej politickej scéne,“ nadviazal na slová svojho predrečníka primátor. Všetkým prítomným účastníkom konferencie sa následne prihovorila aj generálna konzulka Ukrajiny na Slovensku prof. Oľga Benč, PhD. a prodekan Filozofickej fakulty PU Ing. Martin Lačný, PhD.

Hlavný cieľ konferencie – vytvorenie priestoru pre interdisciplinárny diskurz a interpretáciu spôsobov riešenia ideových, sociálnych, náboženských a kultúrnych tenzií v optike princípov tolerancie a intolerancie sa podarilo naplniť vďaka odbornému zastúpeniu viacerých expertov z akademickej sféry, ktorí svojim rôznorodým zameraním prispeli k ešte väčšiemu precizovaniu danej problematiky. V prvý deň konferencie odznelo v rokovacom pléne päť hlavných referátov (Prof. PaedDr. J. Vencálek, CSc. – *Od tolerance k dôvère a fraktálnej demokracii*, Prof. PhDr. R. Dupkala, PhD. – *Sloboda a tolerancia (Problematika vzťahov slobody a tolerancie v teoretickej reflexii)*, Doc. PhDr. J. Feber, CSc. a doc. PhDr. J. Petrucijová, CSc. – *Meze tolerancie*, Prof. ThDr. J. Šafin, PhD. – *Totalita tolerancie alebo tolerancia totality*, Prof. PhDr. P. Dancák, PhD. – *Význam tolerancie v diele Jozefa Ratzingera – Benedikta XVI. so zámerom analyzovať ideu tolerancie a intolerancie v teoretickej, ale aj praktickej rovine z viacerých uhlov pohľadu*. Pracovné rokovanie a diskusiu odborne viedol a korigoval doc. PhDr. Vladislav Dudinský, PhD. Nasledujúci deň sa niesol v znamení odborných debát v dvoch tematických sekciách, a to *Filozofické*

a teologické reflexie tolerance a Idea tolerance v interdisciplinárnej reflexii.

Takmer štyri desiatky aktívnych účastníkov konferencie *Idea tolerance a intolerancie – Teória a prax* vytvorili priestor na podnety a zaujímavú diskusiu, do ktorej sa okrem akademikov zapojili aj samotní študenti. Záver stretnutia sa niesol v znamení zhody v tom, že o nastolenej problematike je nutné permanentne diskutovať, obzvlášť v období, kedy sme svedkami toho, že sa konflikty najrôznorodnejšej povahy dostávajú do nášho bezprostredného okolia napr. aj v súvislosti

s vyhrotenou situáciou v susednej Ukrajine. Účastníci zároveň apelovali na hľadanie adekvátnych riešení, ktoré je potrebné formou osvety prenášať do praxe. Finálnym výstupom vedeckej konferencie bude vydanie monotematického vedeckého recenzovaného zborníka, v ktorom budú uverejnené príspevky všetkých vystupujúcich účastníkov konferencie.

Slávnostné otvorenie konferencie 2. októbra 2014

Diskusia v rámci plenárneho zasadania

Rokovanie v sekciách 3. októbra 2014